2018-19
2.2.1
(1)

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Review of Research
UGC APPROVED
International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 7 | Issue - 12 | September - 2018

5.7631(UIF) 2249-894X

वारकरी संतांचा मानवतावाद

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव

मराठी विभागप्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी, ता. उमरी जि. नांदेड.

सारांश : वारकरी संताचा मानवतावाद हा विषय सर्वकाळात उपयुक्त व महत्त्वपुर्ण असा विषय आहे. वारकरी संत मानवतावादी आहेत, असे म्हणण्यास पुष्कळ वाव आहे.

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya Umri Dist Nanded *
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

International Online Multidisciplinary Journal
Review of Research
Save World

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Volume-7, Issue-12, September - 2018

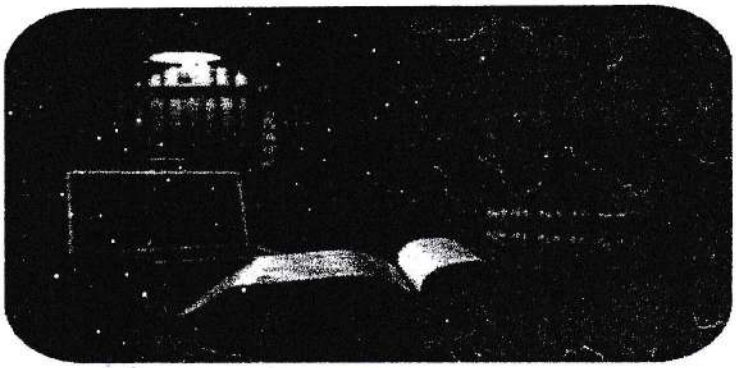

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	वारकरी संतांचा मानवतावाद प्रा. डॉ. संभाजी जाधव	1
2	जूनियर हाईस्कूल के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं की कार्यसन्तुष्टि तथा भूमिका प्रतिबद्धता का तुलनात्मक अध्ययन। **Shaheena Begum**	4
3	वसंतराव नाईक यांच्या योगदानाचा अभ्यास श्री.राजकुमार तुकाराम राठोड	8
4	आंतरराष्ट्रीय व्यापार व स्वदेशी चळवळ प्रा. डॉ. एन.बी मठपती	15
5	कारावासित व्यक्तियों के चुनाव लड़ने का अधिकारः एक आलोचनात्मक विश्लेषण डॉ. राजकुमार	18
6	भारतातील मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचे आद्यप्रवर्तक : सयाजीराव गायकवाड **Shri. Vilas Hanumant Ohol**	21
7	सविनय कानूनभंग आंदोलन काल में श्रीगोंदा में स्थित विसापूर कारागृह का इतिहास प्रा. वाजगे नवनाथ दत्तात्रय	28

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514
ISSN: 2249-894X
VOLUME - 7 | ISSUE - 12 | SEPTEMBER - 2018

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * UMRI Pin-431807 (Maharashtra) * Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

वारकरी संतांचा मानवतावाद

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव
मराठी विभागप्रमुख , कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी , ता. उमरी जि. नांदेड.

प्रस्तावना :

वारकरी संतांचा मानवतावाद हा विषय सर्वकाळात उपयुक्त व महत्त्वपुर्ण असा विषय आहे. वारकरी संत मानवतावादी आहेत, असे म्हणण्यास पुष्कळ वाव आहे. कारण मानवतावादाचे जे अनेक अर्थ आहेत, त्यांत स्वतंत्र विचार करणे व वर्तन करणे, असा एक अर्थ अभिप्रेत आहे. "मानवतावाद ही संकल्पना संदर्भानुसार विविध अथांनी वापरली जाते. माणुसकी व मानवधर्म ह्यापासून मानवतावाद ही संकल्पना पूर्णपणे भिन्न आहे. मानवतावाद हा शब्द अधिभौतवादाच्या विरुद्ध अर्थाचा शब्द म्हणून रूढ झाला. मानवतावादात धर्मविचारांचे निरपेक्ष स्वतंत्र असे चिंतन होत असते. म्हणून मानवतावादी मुक्त विचारवंत असतात. मनुष्य हा विश्वाचा मापदंड होय, असेही मानवतावादात मानले जाते."[०१] मानवतावादाप्रमाणेच संतांनी मनुष्य हा केंद्रबिंदू मानून विचार केला. मानवी जीवन सुदृढ, समृद्ध झाले पाहिजे, त्यांच्या जीवनातील दुःख कमी होऊन तो आनंदी व्हावा, यासाठी संतांनी विठ्ठलभक्तीच्या माध्यमातून जीवनादर्श विचार लोकांत रुजवण्याचे प्रयत्न केले. म्हणून वारकरी चळवळ केवळ पारमार्थिक चळवळ न राहता ती सामाजिक चळवळ ठरते, असे मला वाटते. याविषयी म. गो. रानडे म्हणतात, ".....विधी व उपचार, ज्ञानार्जन व चिंतन, यात्रा व उपोषणे यापेक्षा ईश्वरावर दृढ प्रेम व विश्वास ठेवून त्याचे भजन करण्याचे महत्त्व जास्त आहे, असे संतांनी सिद्ध केले. अनेक देवतांपासून होणाऱ्या अत्याचारांचा ओघ कमी केला. या सर्व संतांनी राष्ट्रास आचारशक्ती व विचारशक्ती यामध्ये परधर्मीय सत्तेच्या ठिकाणी एकजुटीची एतद्देशीय सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करण्याच्या महान कृत्यात पुढारीपणा घेण्यास महाराष्ट्र देशाची तयारी करून दिली."[०२] यावरून संत स्वतंत्र विचार व वर्तन करून तत्कालीन समाजाला अनिष्ट रूढींतून सोडवू इच्छित होते असे लक्षात येते. केवळ माणूस हा त्यांचा केंद्रबिंदू होता. जात, धर्म, पंथ ह्यापलीकडे त्यांचा दृष्टिकोन असून, राष्ट्रनिर्मिती हा विचार त्यांच्या कल्पनेत असावा. यासाठी संतांनी समाजात अगोदरपांसून परंपरेने जी मूल्ये चालत आलेली होती, जे आदर्श समाजात प्रचलित होते, त्यांचा वापर समाजोद्धार करण्यासाठी केला, तो करताना काळानुसार त्यात आवश्यक ते परिवर्तन करून घेतले.

संत नामदेवांनी समाजविकासासाठी अनेक मूल्यांचा पुनर्विचार केला. त्यात त्यांनी ईश्वराला मानव पातळीवर आणले. परमेश्वराचे हे मानुषीकरण केले. ते मानवतावादाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्यच आहे. असे करताना संत नामदेव म्हणतात, "पतित पावन नाम ऐकुनी आलो मी द्वारा । पतितपावन नव्हेसी म्हणुनी जातों माघारा ।।१। घ्यावें तेव्हां द्यावे ऐसा अससी उदार । काय धरूनि देवा तुझें कृपणाचें द्वार ।।२।।"[०३] अशा अभंगातून नामदेव विठ्ठलाला दोन शब्द ऐकवतात. प्रसंगी सामान्य माणसाचे श्रेष्ठपण सांगून जनसामान्यांची प्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. पुढे ते मानवी कर्तृत्व श्रेष्ठ ठरवून त्याचा गौरव करताना संतांचे आदर्श जीवन समाजासमोर ठेवतात. सामान्य माणूस केवळ उपजीविकेसाठी अहोरात्र कष्टतो आहे. त्याशिवाय त्याला जीवनात मौल्यवान काही दिसत नाही. हे काही योग्य नाही, याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून सामान्य माणसाला उपदेश करताना ते म्हणतात, "वींतभर पोट लागलेंसे पाठी । साधुसंगे गोष्टी सांगू न देई ।।१।। पोट माझी माता पोट माझा पिता । पोटानें ही चिंता लाविलीसे ।।२।। पोट माझा बंधु पोट माझी बहीण । पोटानें हें दैन्य मांडिलीसे ।।३।। विष्णुदास नामा पोटाकडे पाहे । अझुन किती ठाये हिंडविशीर।।४।।"[०४] पोटाने मानवी जीवनात दैन्य मांडले असून, रात्रंदिवस व्यक्ती

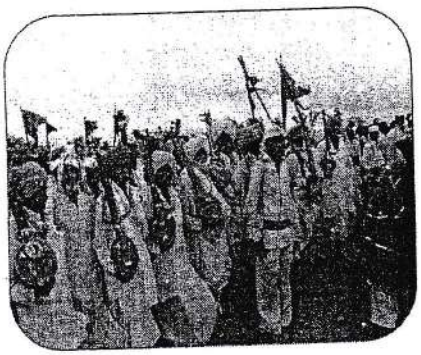

त्याच्याच विचारात आहे. पोट म्हणजेच सर्वस्व आहे, असे वाटते; पण वास्तविक जीवनात ते सर्वस्व नसून, मानवतावादी दृष्टीने जीवन जगण्यास फार कांही कष्ट लागत नाहीत. तर, आदर्श, सुंदर जीवन व्यक्तीने जगावे. एकूणच मानवी उन्नतीसाठी संत नामदेवांची धडपड दिसून येते. माणसांनी एकमेकांवर प्रेम करावे, व्यक्तींतील दुजाभाव नष्ट व्हावा, सत्यनिष्ठा, सौजन्य, सहिष्णुता यांचे संवर्धन व्हावे, असे त्यांना वाटते.

संत ज्ञानेश्वर व त्यांच्या भावंडांना दुःखाच्या आणि अवहेलनेच्या अनुभवातून जावे लागले तरी त्यांचा समाजाकडे पाहण्याचा मानवतावादी दृष्टिकोन किंचितही ढळला नाही. मानवी जीवनाचे महत्त्व सांगताना ज्ञानेश्वर म्हणतात, "दुर्लभुरे दुर्लभुरे दुर्लभु संसारू तुम्हीं कां नेणा । आहारनिद्रेसाठीं दवडितां माणुसपणा ।।१।।आड न विहिरी बावि न पोखरणी । सरिता ना सागर कल्पतरू रानोरानीं ।।२।। बा याची खुण ज्ञानदेवो जाणे । तयाचें करणें तैं अधिकचि होणें ।।३।।"[०५] संसार महत्त्वपूर्ण असून केवळ आहार व निद्रा यांमध्ये वेळ दवडविणे योग्य नाही. जीवनात चांगूलपणास महत्त्व दिले पाहिजे, याची जाणीव ज्ञानेश्वर समाजास करून देतात. मानवी जीवनात दुजेपणास दूर सारले पाहिजे. शिवाय आपण समाजाचे काही देणे लागतो, या विचाराची आठवणही ते अनेक अभंगांतून करून देतात.

संत निवृत्तिनाथ यांच्या अभंगांतील विविधता विपुल आहे. भक्ती तत्वज्ञान, बाळक्रीडा, कृष्णभक्ती यांतून निवृत्तिनाथांचा मानवतावादी दृष्टिकोन व्यक्त होतो. "शांति क्षमा दया सर्वभावें करुणा । तोचि नारायणा आवडे दासु ।।१।। तोचि एक साधु बोलिजे पैं जनीं । निरंतर ध्यानीं कृष्णमूर्ति ।।२।।"[०६] ज्याच्याकडे शांती, दया, करुणा, क्षमा आहे, तोच परमेश्वरास आवडतो. हा व्यापक व नवीन दृष्टिकोन आहे. तो मानवतावादी पातळीवरील असून, या गुणांनी युक्त असा समाज त्यांना अभिप्रेत आहे. वारकरी संप्रदायाच्या सुरुवातीच्या काळात असा मानवतावादी दृष्टिकोन व्यक्त करून निवृत्तिनाथांनी वारकरी संप्रदायाची पायाभरणीच मानवीय उपयुक्तता या विचारावर केली आहे.

संत चोखामेळ्यांनी अनेक अभंगांतून मानवतावादी विचार व्यक्त केले आहेत. सर्व माणसे समान, हा विचार मानवतावादामध्ये अभिप्रेत आहे. तोच विचार संत चोखामेळ्यांनी व्यक्त केला आहे. "कांहो केशिराजा दूजे पैं धरितां । हें तों आश्चर्यता वाटे मज ।।१।। एकासी आसन एकासी वसन । एक तेचि नग्न फिरताती ।।२।। एकासी कदान्न एकासी मिष्टान्न । एका न मिळे कोरान्न मागतांचि ।।३।। एकासीं वैभव राजयाची पदवी । एक गांगावेगांवी भीक मागे ।।४।। हाचि न्याय दिसतो कीं घरी । चोखा म्हणे हरि कर्म माझें ।।५।।"[०७] सर्व माणसे समान आहेत; पण समाज एकाला श्रेष्ठ दुसऱ्याला कनिष्ठ समजतो, याचे आश्चर्य व्यक्त करताना चोखा मेळा प्रत्यक्ष परमेश्वरालाच प्रश्न करतात की, एकाला आसन दुसऱ्याला वसन, एकाला भरपूर वस्त्र दुसरा नग्न, एकास मिष्टान्न दुसऱ्यास कदान्न, एकाला राज्याचे वैभव तर दुसरा भिकारी हा न्याय परमेश्वरा तुमच्या दरबारात कसा काय आहे, असा प्रश्न ते विचारतात. समाजात त्यांना समानता अभिप्रेत होती, ती मानवतावादी दृष्टिकोनातून, असे वाटते.

संत एकनाथ यांनी आपल्या विपुल अभंगरचनेतून व प्रत्यक्ष आचरणातून मानवतावादी भूमिका वेतल्याचे जाणवते. परमेश्वर सर्वाभूती आहे. त्यामुळे भेदभाव योग्य नाही, अशी भूमिका घेताना ते म्हणतात, "नको दुजीं रे वासना । मिठी घाली संतचरणा । पंढरीचा राणा । आपोआप ऱ्हदयी ।।१।। हाचि धरी रे विश्वास । सांडी वाउगा हव्यास । नको आशा तृष्णा पाश । परतें टाकीं सकळ ।।२।।..... सर्वाभूती देव आहे । सर्व भरूनी उरला पाहे । रिता नाही कोठें ठाव । देवाविण सर्वथा ।।४।। म्हणोनि नको भेदभाव । एक वचनीं एक ठाव । एका जनार्दनी स्वयमेव । देव उभा पंढरी ।।५।।"[०८] यातून त्यांची मानवतावादी भूमिका स्पष्टपणे व्यक्त होते. द्वेषभाव दूर केला म्हणजे पंढरीचा राजा आपोआप ऱ्हदयात येतो, हा विचारच मुळात मानवतावादी आहे. अनावश्यक हव्यास सोडून दया करण्याने सर्वठायी परमेश्वर येतो, देव जर सगळीकडे आहे, तर सर्व समान आहेत, ही भूमिका मानवतावादी आहे, असे वाटते.

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीतून व्यक्त झालेला मानवतावादी दृष्टिकोन हा व्यापक असून वारकरी संप्रदायात अशी निखळ भूमिका घेणारे ते एकमेव संत आहेत. (स्व) बरोबर समाजाचाही उद्धार व्हावा, अशी ज्ञानेश्वरांपासून ते निळोबांपर्यंत सर्वच संतांची भूमिका होती. पण, मागील परंपरेचा अभ्यास करून त्या भूमिकेची नव्याने व आत्मविश्वासाने तुकारामांनी पुनर्मांडणी केली आहे. हे विचार केवळ मांडून ते थांबले नाहीत, तर ते प्रत्यक्षात उतरले पाहिजेत, याचा आग्रह त्यांनी धरला. "ज्या धर्माच्या अधिष्ठानावर समाजजीवनाची इमारत समर्थपणे उभी राहू शकते, असा मानवधर्म तुकारामांनी आपल्या अभंगाद्वारे व्यक्त केला. परस्परांचा द्वेष करू नये, निंदा करू नये, कोणीही कोणाला कमी लेखू नये. थोडक्यात, माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागले पाहिजे, हे तुकोबांच्या मानवतावादी धोरणाचे सार आहे."[०९] दुःखपीडित दीनदुबळ्यांची बाजू घेताना तुकोबा म्हणतात, "आर्तभूतांप्रति । उत्तम योजाव्या त्या शक्ति ।।१।। फळ आणि समाधान । तेथें उत्तम कारण ।।२।। अल्पें तो संतोषी। स्थळी सांपडे उद्देसीं ।।३।। सहज संगम तुका म्हणे तो उत्तम ।।४।।"[१०] दुःखी,

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 Maharashtra

दुबळ्या लोकांसाठी उत्तम शक्तीची योजना करणे, हा विचार मानवतावादी आहे. त्यामुळे दुबळ्यांचे सबलीकरण होते. तसे होणे त्यांना अभिप्रेत आहे. पांडुरंगा, तुमच्या मुखावरून भाव समजणे, शरणांगताची उपेक्षा करणे योग्य नाही, असे ते म्हणतात, "अहंकार तो नासा भेद । जगीं निंद्य ओंवळा ।।१।। नातळे तो धन्य यासी । झाला वंशीं दीपक ।।२।। करावतो आत्महत्या । नेदी आप्ता (सत्या) आतळों ।।३।। तुका म्हणे गुरुगुरी । माथं थोरी धरोनि ।।४।।"[११] या जगात निंद्य ओवळा माणूस नसून अहंकार आहे. मी, तूपणा आहे तो नष्ट झाला पाहिजे. खोट्या अभिमानाचे ओझे डोक्यावर बाळगण्यात काय अर्थ आहे. हा विचार समाजातील अनेक अपप्रवृत्तींवर प्रहार करणारा आहे व मानवतावादी भूमिका घेणारा आहे, असे वाटते.

संदर्भ सूची

०१. काळे प्र.भा., नामाचा तुका, जगद्गुरू तुकोबाराय साहित्य परिषद, उमरखेड, प्रथमावृत्ती २००२, पृष्ठ-१९९-२००.

४२. तत्रैव, पृष्ठ-२००.

[illegible] ३००८, पृष्ठ-६५१.

2.2-1
2

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318
Special Issue, January- 2019
International Multilingual Refereed Research Journal

Vidyawarta®

Khandala Vihbhag Shikshan Samiti's

RAJENDRA MAHAVIDYALAYA, KHANDALA

(Arts' Commerce, Science and B.C.A.)

Tal.Khandala, Dist.Satara.

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

A ONE DAY NATIONAL SEMINAR

On

Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India

Wednesday 23rd January 2019

Organized By

Department of Economics & Nandanvan Agro Tourism,

Aaple Shivar, Ghatdare, Khandala,

In association with **Shivaji University Kolhapur**

Dr. Patane Pratibha
I/C Principal

Mr. Mendhapure Pradip
Convener

Mr. Solaskar Sangita
Co-Convener

Ms. Sawant Sharmila
Co-ordinator

UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

14) NEED OF THE IT – BASED MARKET INFORMATION SYSTEM
Nitin Narayan Jabare, Pune ||67

15) A Study of Recent Trends in Agriculture
Miss. Sakshi S. Chavan & Prof. Bhaskar J. Raskar, shirwal ||71

16) Agro Tourism as a pathway to Agro-marketing with special reference to ...
Prof. J. E. Gaikwad, Dist.- Pune ||76

17) भारतातील कृषी विपणन
प्रा. कोळी सुलक्षणा हरी, जि. नाशिक, महाराष्ट्र ||81

18) कृषीमाल विपणन व शेतक–यांच्या आत्महत्या
प्रा. डॉ. कु. चव्हाण जयश्री सदाशिव, म्हसवड ||83

19) महाराष्ट्रातील शेती : एक चिकित्सक अभ्यास
श्रीमती साळुंखे उषादेवी एकनाथ, तळमावले ||87

20) जगतिकीकरण : भारतीय शेतमाल किंमतीचा प्रश्न आणि उपाययोजना
प्रा. डॉ. नलवडे ए. एस., अकलुज ||91

21) भारतातील कृषी, विपणनाची सद्य:स्थिती
शर्मिला संभाजी सावंत, जि. सातारा ||94

22) Problems and Prospects of Agriculture Marketing in India "कृषी विपणनाचे ...
डॉ. शेखर सुरेश पाटील, जि. पुणे ||98

23) भारतातील कृषी विपणनाची पदधती
कु. यादव प्रतिक्षा शिवाजी, खंडाळा ||102

24) डोंगरी भागातील गावांच्या शेतमाल विपणनामधील समस्या आणि भवितव्य विशेष संदर्भ ...
डॉ. एस. जी. घाडगे, जि. पुणे ||104

25) भारतातील कृषी विपणन व्यवस्था
डॉ. तुकाराम व्ही. पोवळे, जि. नांदेड ||108

26) भारतीय कृषी विपणनातील गरज व महत्व
डॉ. अर्चना अंतुरकर (घवघवे), नागपूर ||112

27) शेतमाल व किमान आधारभूत किंमत धोरण
प्रा. डॉ. हशीम वलांडकर, वाळवा ||114

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

घालने

५. धान्याच्या किंमतीबाबत जागृकता करणे.

६. शेतक-यांची प्रतिक्षा क्षमता वाढविणे.

७. तीन गावामध्ये असणारे गोपालन लक्षात घेता सहकारी दूध गोसायटी स्थापन करण्यात यावी.

वरील शिफारशी लक्षात घेता खालील प्रमाणे विपणन आणि विक्रीचे मॉडेल मांडता येईल.

वरील मॉडेलचा वापर शेतक-यांनी केल्याम विपणनाची पक्रिया ही सरल होईल आणि यामधून शेतक-यास समाधानकारक किंमत मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ सुची

Aglave, P. (2010). Reseach Methodology. Nagpur: Vidhy Prakashan.

Dhygude, M. (1993). Business Mathematics. Pune: S. Prakashan.

M., D. D. (1995). Agriculture Economics. Pune: Nirali Publication.

Maye, P. (Nov.). Social Research Methodology. In P. S. Maye, Social Research Methodology (p. 239). Pune: Dimond Publication.

Maye, S. (2008). Social Research Methodology. Pune: Dimond Publication.

Rasal, P. D. (May2008). shodhganga. inflibnet.ac.in. In P. D. Rasal, Indian Economy (p. 89). Pune: Success Publication.

www.censusindia.gov.in. (2011). (M. Government, Producer, & Directorate of Census Oprations Maharashtra) Retrieved from www.censusindia.gov.in.

❑❑❑

भारतातील कृषी विपणन व्यवस्था

डॉ. तुकाराम व्ही. पोवळे
अर्थशास्त्र विभाग,
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी
जि. नांदेड

प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये शेतीला अनन्यसाधारण महत्व असते, कारण शेती हा त्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा आधारस्तंभ असतो. जपानसारख्या वेगाने विकसित झालेल्या देशात सुध्दा शेतीने विकास प्रक्रियेला हातभार लावलेला आहे. विकसनशील अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्न, निर्यात, अन्नधान्य कच्चा मालाचा पुरवठा व रोजगार इत्यादी अनेक क्षेत्रांमध्ये कृषी क्षेत्राची भूमिका महत्वाची असते. कारण कृषी वस्तूच्या किंमत बदलाचा तात्काळ संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर दृश्य परिणाम दिसून येतो. कृषीक्षेत्र हे भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा करण्याचे कार्य करतो. याच क्षेत्रातून औद्योगिक क्षेत्राला कच्चा माल पुरविला जाउन तो पुन्हा पक्क्या स्वरुपात प्राथमिक क्षेत्रात विक्रीसाठी आणला जातो. म्हणजेच प्राथमिक क्षेत्र हे दुहेरी स्वरुपाची बाजारपेठ आहे ज्या मार्फत कच्चा माल पुरवला जाउन पक्क्या मालाचा उपभोग घेते. परिणामत: त्यामुळे दोन्ही क्षेत्राची प्रगती जलदगतीने होते. त्यामुळेच जगातील प्रत्येक देश आपल्या देशातील कृषी क्षेत्राच्या विकासाकडे प्राधान्याने लक्ष देतात कारण देशाची अर्थव्यवस्था ही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे या कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून असते. अशा या कृषी क्षेत्राच्या विकासामध्ये कृषी वस्तूंच्या किंमती व विपणन व्यवस्था ही महत्वपूर्ण ठरते. त्या देशातील विपणन व्यवस्थेवरच त्या देशातील कृषी क्षेत्राचा व देशातील कृषीवर आधारीत लोकांचा

Late Babasaheb Deshmukh Gorhekar UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

विकास अवलंबून असतो.

प्रस्तूत संशोधनामध्ये कृषी विपणनाचा अर्थ, विपणनाचा उददेश, आर्थिक विकासात विपणनाची भूमिका, कृषी विपणनाची पध्दती, कृषी विपणनातील खर्च, इत्यादींचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. प्रस्तूत संशोधनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

कृषी विपणनाचा अर्थ :

कृषी विपणनाचा अर्थ सर्व क्रियांशी संबंधीत आहे. अन्नधान्य आणि कच्चा मालास उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत पोहचविण्याच्या दरम्यान जी क्रिया होते त्या क्रियेस विपणन असे म्हणतात. अगोदरच्या कालखंडात शेती ही उदरनिर्वाहाचे साधन समजली जात होती. परंतु अलिकडील काळात शेतीचे व्यापारीकरण झालेले आहे. त्यामुळे शेतकऱ्याचा उद्देश कृषी उत्पादन वाढविणे एवढाच नाही तर बाजारातील स्थितीची माहिती घेउन त्याची योग्य किंमत मिळविणे हा आहे. विपणनाचा अर्थ उत्पादक आणि उपभोक्त्यास एकत्र करुन मागणी आणि पुरवठा यामध्ये संतुलन राखणे हा आहे. कृषी वस्तूचे एकत्रीकरण करणे, गुणवत्ता व दर्जा ठरवणे, गोदाम व्यवस्था, कृषी उत्पादन मंडीपर्यंत पोहचविणे व विक्री करणे या कार्याचा विपणनामध्ये समावेश होतो. राष्ट्रीय कृषी आयोगाने स्पष्ट केल्यानुसार, "कृषी विपणन ही प्रक्रिया अशी आहे की, जी कृषी वस्तूच्या उत्पादनापासून विक्रीपर्यंतचा निर्णय घेते आणि बाजारपेठातील रचनेचा कार्यात्मक, संस्थात्मक, तांत्रिक, आर्थिक योग्यता, हंगामा अगोदरचा तसेच नंतरचा अभ्यास, एकत्रिकरण, प्रतवारी, साठवणूक, संग्रहण, वाहतूक आणि वितरण इत्यादींचा यामध्ये समावेश होतो." थोडक्यात अमेरीकेतील विपणन संघटनेने प्रतिपादन केल्याप्रमाणे, "विपणन हे व्यावसायीक कार्याला प्रोत्साहन देणारे कृत्य असून उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत वस्तूच्या सेवांचा प्रवाह प्रत्यक्ष पुरवणे म्हणजे विपणन होय."

कृषी विपणनाचा उद्देश :

समाजातील वेगवेगळया वर्गातील उत्पादक, उपभोक्ते, मध्यस्थ व सरकारच्या संदर्भात कृषी विपणनाचे उद्देश वेगवेगळे असतात. उत्पादक शेतऱ्यांच्या उत्पादनाचा उद्देश कृषी वस्तूची विक्रीकरुन जास्तित जास्त मूल्य प्राप्त करणे हा असतो, तर उपभोक्त्याच्या दृष्टिने विपणनाचा उद्देश वस्तूची आवश्यक मात्रा कमीत कमी किंमतीत प्राप्त करणे हा असतो. मध्यस्थांचा उद्देश हा विपणन प्रक्रियेतून जास्तित जास्त नफा मिळविणे हा असतो. तर सरकारचा उद्देश हा उत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनापासून नफा प्राप्त करुन देणे व उपभोक्त्यास योग्य किंमतीस मात्रा उपलब्ध करुन देणे हा असतो तर मध्यस्थांना त्यांच्या सेवेची योग्य किंमत मिळवून देणे हा असतो. जेणेकरुन समाजातील सर्व वर्गाचा फायदा होउ शकेल. हे कृषी विपणनातील महत्वाचे उद्देश आहेत.

आर्थिक विकासात कृषी विपणनाची भूमिका :

देशाच्या आर्थिक विकासात कृषी विपणनास सर्वसाधारण महत्व दिले जाते. कृषीक्षेत्रात आलेल्या प्राथमिक परिवर्तनामुळे देशाच्या कृषी उत्पादनामध्ये योग्य वृदधी झालेली आहे. परंतु शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनाच्या विक्रीपासून उत्पन्न मिळण्यासाठी देशा मध्ये उत्पादनाच्या विक्रीसाठी योग्य विपणन व्यवस्था असेल तर उपलब्ध विपणन प्रणालीद्वारे शेतकऱ्यांना आपल्या उत्पादनाची योग्य किंमत प्राप्त होईल त्यानान परिणाम म्हणजे विक्रीखर्च सुध्दा कमी होईल आणि शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढविण्याची त्यापासून प्रेरणा मिळेल.

देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्र महत्त्वपूर्ण कार्य करते. देशाच्या प्रमुख उद्योगासाठी कच्चा माल कृषीक्षेत्राद्वारे उपलब्ध होतो. म्हणून उपयुक्त विपणन प्रणालीद्वारे उद्योगासाठी कच्चा माल कमी किंमतीद्वारे उपलब्ध करुन दिला जातो त्यामुळे उत्पादनात वाढ होउन निर्यातीत वाढ होते. उपयुक्त कृषी विपणन व्यवस्थेद्वारे कृषी उत्पादकांना उपभोक्त्याच्या आवश्यकतेनुसार उत्पादन करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळते. कृषी विपणनाद्वारे देशामध्ये उपलब्ध असलेले अन्नधान्य आणि इतर कृषी उत्पादन हे लाखो उपभोक्त्यापर्यंत पोहचले जाते तसेच त्यांची गरज पूर्ण केली जाते. विपणन व्यवस्था योग्य नसल्यामुळे अन्नधान्य पाहिजे त्या प्रमाणात योग्य किंमतीला मिळू शकत नाही तसेच विपणन खर्चही वाढतो. कृषी

Late Babasaheb Deshmukh Gorhekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

उत्पादनाच्या किंमतीतील सतत होणारा चढ उतार, योग्य वेळी कृषी वस्तूची उपलब्धता तसेच जास्त उत्पादनखर्च या गोष्टी कृषी विपनणास अडथळा ठरतात.

देशाच्या विविध विकासाच्या योजना कृषी विपनावर अवलंबून असतात. ग्रामीण भागातील गरीबी कमी करणे, आवश्यक वस्तू उपभोक्त्यापर्यंत पोहचविणे, कृषी उत्पादनाच्या वाढत्या किंमतीला आळा घालणे तसेच कृषी उत्पादनाची निर्यात करुन विदेशी चलन प्राप्त करणे इत्यादीसाठी तसेच देशामध्ये कृषी वस्तूच्या विक्रीसाठी कार्यक्षम कृषी विपणन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.

कृषी विपणनामुळे लोकांच्या उत्पादन व जीवनमानात सुधारणा होते. उत्पन्नात वाढ झाली की मागणीत वाढ होते. त्याचा परिणाम उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्नात वाढ होते. तसेच कृषी व उद्योग याचा विस्तार होतो. त्यामुळे आर्थिक प्रगतीस गती निर्माण होते. देशामध्ये आवश्यक कृषी उत्पादन होण्यासाठी शेतकऱ्यांना आवश्यक आदाने, नवीन बियाणे, किटकनाशके, कृषी उपकरणे इत्यादी योग्यवेळी आणि योग्य किंमतीला उपलब्ध करुन दिले पाहिजे. देशात जेव्हा विपणन व्यवस्था योग्य असेल तेंव्हा हे शक्य होईल, जर विपणन व्यवस्था योग्य नसेल तर कृषी उत्पादन योग्य प्रकारे होणार नाही. त्यामुळे आर्थिक विकासास ही गोष्ट बाधक ठरेल.

भारतातील कृषी वस्तूच्या विक्रीची पध्दती :

ज्या बाजारपेठा साधारणत: मोठया असतात तेथे शेतमालाची विक्री आणि त्याच्या किंमतीची निश्चिती वेगवेगळया पध्दतीने होते. भारताच्या निरनिराळया भागा मध्ये वेगवेगळया पध्दती प्रचलीत आहेत. त्या पुढील प्रमाणे,

१. **लिलाव पध्दत :**

वस्तू घेउ इच्छिणाऱ्या व्यापाऱ्यांना ते देण्यास तयार असलेली किंमत जाहीर करण्यास सांगितले जाते. जो सर्वात जास्त किंमत सांगेल त्याला माल दिला जातो. इथे सुध्दा दलाल असतो. व्यापाऱ्यांनी अगोदरच आपसात ठरविले असेल तर मालाची किंमत कमी ठेवून तो खरेदी करणे या पध्दतीतही शक्य आहे. परंतु किंमत ठरण्याची पध्दत गुप्त नसल्यामुळे शेतकऱ्यांची फसवणूक कमी होते. व्यापाऱ्यांचा स्पर्धा जास्त असल्यास त्यांच्यात माल घेण्याची स्पर्धा निर्माण झाल्यास शेतकऱ्याला जास्त किंमत मिळू शकते.

२. **वाटाघाटीची पध्दत :**

ज्या व्यापाऱ्यांना माल खरेदी करावयाचा असेत ते सोयीनूसार येउन त्यांना योग्य वाटणारी किंमत देउ करतात. शेतकऱ्यांतर्फे दलाल बोलणी करतो. ज्या व्यापाऱ्यांची किंमत बाजवी वाटेल त्याला माल विकला जातो. हा व्यवहार दलाल करीत असला तरी शेतकऱ्यांच्या समोरच केला जातो.

३. **नमुना पध्दत :**

या पध्दतीमध्ये शेतकऱ्यांने विक्रीस नेलेला माल पोत्यांमध्ये भरुन तसाच ठेवतात. दलाल त्यांच्या मालाचा नमुना घेउन व्यापाऱ्यांना दाखवितो त्या आधारे किंमत ठरविली जाते. या पध्दतीत गुप्तता नसली तरी नमूना व प्रत्यक्ष माल यांच्यात फरक असण्याच्या खऱ्या खोटया शक्यतेच्या आधारावर बरीच घासाघीस होते व व्यापारी स्वत:चा फायदा करुन घेतात.

कृषी विपणनाबरील खर्च :

कृषी उत्पादनाच्या विपणनाचा अभ्यास करत असतांना विविध विपणन कार्याचा अभ्यास करणे महत्वाचे असते. जी पूर्ण झाल्याशिवाय विपणनाचे कार्य पूर्ण झाले असे म्हणता येत नाही. निरनिराळया क्रियांना विपणनाचा एक भाग समजल्यामुळे ती पूर्ण करण्यासाठी जो खर्च करावा लागतो त्या खर्चाचा समावेश विपणन व्ययामध्ये होतो. शेतमाल उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत जाण्याच्या क्रियेत ज्या विपणनसेवा अथवा कार्य कराव्या लागतात त्याचा खर्च म्हणजे विपणन खर्च होय. शेतमाल एकत्रीत करणे, वाहतूक करणे, प्रतवारी करणे, प्रक्रिया करणे, साठवण करणे, आवेष्टण करणे, बाजारात द्यावे लागणारे विविध दर, मध्यस्थांचा मोबदला, जाहिरातीचा खर्च इत्यादी सर्व घटक विपणन खर्चामध्ये येतात. शेतमालास उपभोक्ता जी किंमत देतो त्यामधून मूळ उत्पादकाला मिळणारी किंमत वजा केली असता या दोन्ही किंमतीतील अंतर विपणन खर्च दाखवते.

शेतमालाच्या विक्रीची क्रिया ही खर्चिक आहे असे नेहमी म्हटले जाते. ही गोष्ट भारतासारख्या विकसनशील देशातच नव्हे तर अमेरीका, इंग्लंड इत्यादी

Late Babasaheb Deshmukh Gorhekar Mah. UMRI Pin-431807 Maharashtra

विकसीत देशांना सुध्दा लागू होते. जर दीर्घकाळाचा विचार केला तर अमेरीकेत उपभोक्ते जी किंमत अन्नधान्यासाठी देतात त्याचा फक्त अर्धा हिस्सा उत्पादकाला मिळतो. इतर पिकासाठी हा हिस्सा त्यापेक्षाही कमी होता. इंग्लडमध्ये जो पैसा मांसावर खर्च होत असे त्यांच्या ७५ टक्के भाग उत्पादकाला मिळत होता. दुधाच्या किंमतीचा अर्धा हिस्सा तर फळे व भाजीपाला यांना १/३ भाग उत्पादकाला मिळत असे. भारताच्या मध्यप्रदेश राज्यात जो अभ्यास करण्यात आला त्यानूसार तांदळाची जी अंतिम किंमत उपभोक्ता देतो त्यामध्ये केवळ मिल्लर विक्रेत्याचा भाग ९ टक्के होता. फळांच्या बाबतीतही परिस्थिती आणखी गंभीर होती. नागपूरच्या 'मोसंबीच्या उत्पादनात उत्पादकाचा हिस्सा २८.६ टक्के होता तर नाशिकच्या पपयांच्या बाबतीत ३७ टक्के असून इतर हिस्सा विपणन खर्च होता. ज्यामध्ये मध्यस्थांचे कमिशन समाविष्ट होते.

कृषी वस्तूंचे उत्पादन करण्याचे महत्वाचे व कष्टाचे काम करुनही तीच्या किंमतीचा अल्प भाग उत्पादकाला मिळतो. कृषी विपणनाचा खर्च या नावाखाली बराच मोठा भाग इतरांच्या हाती जातो. म्हणूनच कृषी विपणन ही एक खर्चिक क्रिया आहे. सामान्यत: विपणन खर्च हा फारसा न बदलणारा असतो. निरनिराळ्या विपणन कार्यासाठी हा खर्च केल्यानंतर जे शिल्लक राहीले ते उत्पन्न उत्पादकाला मिळते.

विपणनाचा नफा आणि खर्च अंदाजित करणे :

विपणनाच्या लाभाचे प्रादेशिक पातळीवर नियमीत मौद्रिकीकरण, सुसूत्रीकरण करण्यासाठी, विपणनाची आणि किंमत धोरणाची यशस्वी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. विपणनाचा लाभ हा उपभोक्त्याने दिलेल्या किंमतीत उत्पादकांचा हिस्सा जो अंदाजित केलेला असतो त्यामध्ये विपणनाच्या नफ्याचा समावेश केलेला असतो. विपणनाचा लाभ आणि खर्च प्रत्येक वस्तूसाठी वेगवेगळा असतो. तसेच प्रक्रियेसाठी करावा लागणारा खर्च यावर सुध्दा अवलंबून एकसारख्या वस्तूद्वारे सुध्दा मिळणारा लाभ ठिकठिकाणी व वेळोवेळी बदलण्याची शक्यता असते. घटकांची संख्या, एकत्रीकरणांची पध्दती, बाजारपेठांचे स्थानिकीकरण आणि वाहतुकीची साधने, जास्त विपणन खर्च आणि नफा तसेच विक्रीची पध्दती आणि इतर सुविधा सुध्दा विपणनाच्या खर्चावर परिणाम करतात. याचे कारण म्हणजे कृषी वस्तूच्या उच्च प्रतबारीचा अभाव तसेच योग्य तुलनात्मक किंमतीची आकडेवारी मिळणे अत्यंत अवघड असते. वेगवेगळ्या वेळी वस्तूच्या विपणनाचा तुलनात्मक नफा मिळतो.

अशा समस्या लक्षात घेता त्यासंदर्भात अभ्यासाची आवश्यकता दिसून आली आणि त्यामुळे त्यासंबंधी भारतात अनेक अभ्यास करण्यात आले. त्यामध्ये उपभोक्त्याने दिलेल्या किंमतीत उत्पादकांचा हिस्सा आणि विपणनाची पध्दती सुधारण्यासाठी साधने सुचविली. हा अभ्यास वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून केला असून त्यामध्ये अत्यंत गंभीर समस्या आहेत.

आडत्याकडे पाठविण्यासाठी विशिष्ट मोठ्या संख्येने निवडलेली वस्तू विपणन पध्दतीद्वारे शेवटच्या उपभोक्त्यापर्यंत पोहचणे तसेच खर्च आणि नफा यांचा वस्तूची किंमत ठरवितांना समावेश केला जातो. या पध्दतीमधील अडचणी पुढील प्रमाणे आहेत.

१. उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत वस्तू पोहोचत असतांना वेगवेगळे बदल होतात त्या बदलांचा पाठपूरावा करणे कठीण आहे.

२. वस्तु मोठ्या प्रमाणात असल्यास प्रक्रिया केलेल्या वस्तू मिळतात. उत्पादकाने दिलेल्या किंमतीचा ७३ टक्के ते ८० टक्के भाग उत्पादकाला मिळतो.

भारतातील कृषी विपणनातील दोष :

भारतात कृषी उत्पादनाच्या विपणनाची सक्षम अवस्था नाही तसेच भारतातील शेतकरी गरीब व निरक्षर आहेत. त्यांना आपल्या उत्पादनाच्या खरेदी–विक्री विषयी योग्य माहिती उपलब्ध होत नाही. सर्वात प्रथम त्यांना आपल्या उत्पादनाची साठवणूक करण्यासाठी गोदामाची आवश्यकता आहे. गोदामाच्या ज्या सुविधा सध्या उपलब्ध आहेत त्या खूपच निकृष्ट आहेत. तसेच शेतकरी गरीब व कर्जबाजारी असल्यामुळे ते कर्ज फेडण्यासाठी आपल्या उत्पादनाची विक्री गावातच व्यापाऱ्यांना करतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांची कमजोर परिस्थिती आणखीनच कमजोर होत आहे. ग्रामीण भागात वाहतूकीची सुविधा नाही. बाजारपेठेतील स्थिती सुध्दा योग्य नाही, शेतकरी बाजारपेठेत वस्तू घेउन

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya Umri
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

गेल्यानंतर तात्काळ वस्तूची विक्री होत नाही त्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होते. शेतकरी आपल्या उत्पादनाची विक्री करण्यासाठी मध्यस्थांचे साहय घेतात. दलाल व व्यापारी उत्पादनांचा गुप्तपणे सौदा करतात तसेच दलाल व आडते संगनमत करतात त्यामुळे शेतकऱ्याला योग्य किंमत मिळत नाही. वजन व मापामध्ये शेतकऱ्यांची मोठया प्रमाणात फसवणूक होते. तसेच शेतकऱ्यांच्या वस्तू निकृष्ट दर्जाच्या आहेत असे सांगून त्याला कमी किंमत दिली जाते. उत्पादक व उपभोक्ता यांच्यात मध्यस्थांची संख्या जास्त असल्यामुळे उत्पादनाचा बराच भाग मध्यस्थांना जातो. शेतकऱ्याला मोठया बाजारपेठात असणाऱ्या चालू किंमतीची माहिती मिळत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यास जी किंमत दलाल, आडते आणि व्यापारी देण्यास तयार होतात ती स्विकारावी लागते.

संदर्भ :

१. Jain manoharlal, Marketing of Agricultural Inputs, Himalaya Publications, Bombay, 1989.

२. Rudra Datta and Sundaram K.P.M., Indian Economy, S. Chand and Company Ltd., New Delhi, 2003.

३. लीला पाटील आणि शांता पंडित, कृषी अर्थशास्त्राची मुलतत्वे, म. पा. बनहटटी, नारायण मुद्रनालय, नागपूर, १९६८.

४. Nayyar Harish and Rameshwary p., Globalization and Agricultural Marketing in India, Rawat Publication, Jaipur, 1989.

५. Kulkarni K.R., Agricultural Marketing in India, The cooperative Book Depo, Bombay, 1989.

६. Prabhakar Rao, Marketing Efficiency of Agricultural Products, Himalaya Publication, Bombay, 1969.

७. Acharyas S.S. and Agarwal, Agri cultural Marketing in India, 2004.

26

भारतीय कृषी विपणनातील गरज व महत्व

डॉ. अर्चना अंतुरकर (घवघवे)
एम.ए. (अर्थशास्त्र), एम.फील.पीएच.डी.,
नागपूर

****

प्रस्तावना (Introduction) :—

शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती ही केवळ शेतीतुन मिळणाऱ्या उत्पादनाच्या परिणामावरच अवलंबुन नसते. तर त्याने उत्पादित केलेल्या शेतमालाला बाजारपेठेत कीती किंमत मिळते याबरही अवलंबुन असते. शेतमालाचे उत्पादन वाढुन देखील बाजारात शेतमालाला योग्य किंमत नसेल तर शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणे कदापिही शक्य नसते. म्हणुन शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी भारतात शेतमालाच्या उत्पादन वाढीअबरोबरच त्यांच्या विक्रीची योग्य व्यवस्था होणेसुद्धा आवश्यक आहे म्हणुन भारताच्या शेतीविषयक रॉयल कमिशनने असे म्हटले आहे की, ''शेतकऱ्यांची समृद्धी व शेती सुधारणाविषयक धोरणांचे यश हे शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या विक्री व्यवस्थेच्या सोयी किती प्रमाणात उपलब्ध होतात. यावर धोरणांचे यश हे शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या विक्री व्यवस्थेच्या सोयी किती प्रमाणात उपलब्ध होतात. यावर धोरणांचे यश हे शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या विक्री व्यवस्थेच्या सोयी किती प्रमाणात उपलब्ध होतात. यावर अवलंबुन असते'' या विधानातच भारतातील शेतमालाच्या विक्री व्यवस्थेचे महत्व सामावलेले आहे.

कृषी विपणनाचा अर्थ :

व्यावहारीक भाषेत कृषी विपणन म्हणजे शेतमालाची खरेदी विक्री होय. परंतु कृषी विपणन या शब्दाचा हा संकुलित अर्थ झाला. व्यापक अर्थाने कृषी विपणन म्हणजे शेतकऱ्याने उत्पादीत केलेल्या शेतमाल

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts. Commerce & Science Mahavidyalaya Umri. Dist. Nanded. [M

LBP
Laxmi Book Publication's

THESIS
CONVERT
INTO
BOOK

THESIS
DISSERTATION
PROJECT
CONVERT
INTO
BOOK

SINCE
2011

Website : www.lbp.world
Email : apiguide2014@gmail.com
ayisrj2011@gmail.com
Mobile No.: 9595359435 / 8218468492

2.2.1
3

ISSN: 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF)
Volume - 8 | Issue - 5 | February - 2019
REVIEW OF RESEARCH
UGC APPROVED
Journal No.: 48514
International Online Multidisciplinary Journal

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

ARUNDHATI ROY'S THE GOD OF SMALL THINGS: A STUDY OF WOMEN'S HANDSHIP

Shrinivas Sambhajirao Gadhe

Asst. Professor & Head Dept.of English, Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri. Tq.Umri.

ABSTRACT: Arundhati Roy is an Indian unconventional novelist and famous writer and activist in the globalization era. She was born on 24th November 1961in

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

International Online Multidisciplinary Journal

Review of Research

Save Tree, Save Paper, Save World

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol.- 8, Issue - 5,February -2019

Content

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	A Study on Profitability of Selected Private Banks of India Shri. Devendrasinh D. Zala	1
2	Human Resource Management in MSMEs : Indian Context Nisheeth Kumar Rai	7
3	Arundhati Roy's 'The God of Small Things: A Study of Women's Hardship Shrinivas Sambhajirao Gadhe	11
4	India's Maritime Policy and Growing Peripheral Concerns and Regional Security Challenges Rahulkumar	15
5	Consumer Perception Towards Mobile Commerce in Alangulam Dr. V. Anandha Valli	23
6	Cultural Conflict in Anita Desai's *Bye Bye Blackbird* Dr. Suporna Mitra	31
7	Performance Evaluation of Quality of Assets of Regional Rural Bank Working in Gujarat Dr. Labhubhai Jivrajbhai Vanani	35
8	Superstitious Behaviour at Various Level of Sports Participation Capt. Dr. (Mrs.) Satpal Kaur	47
9	Relationship in Selected Psychological Parameters with Playing Ability of Badminton Players Huidrom Karnajit Singh and Dr. G. Kumaran	53

REVIEW OF RESEARCH

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X

VOLUME - 8 | ISSUE - 5 | FEBRUARY - 2019

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya Umri Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

ARUNDHATI ROY'S 'THE GOD OF SMALL THINGS: A STUDY OF WOMEN'S HARDSHIP

Shrinivas Sambhajirao Gadhe
Asst. Professor & Head Dept.of English, Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri. Tq.Umri.

ABSTRACT :

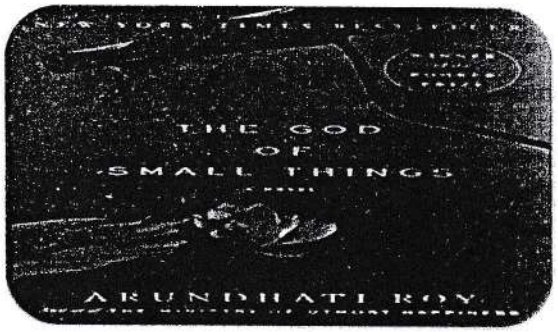

Arundhati Roy is an Indian unconventional novelist and famous writer and activist in the globalization era. She was born on 24th November 1961in Shillong in India. She is famous all over the world for her novel 'The God of small Things' which has got the award The Man Booker Prize in 1997.Her major concerned in human rights and environmental grounds. The present paper has found out the struggle of three female characters in the male dominant society through this novel. It is the issues on banned class-caste love and what society will do to protect the ancient paths through the three female characters such as Ammu , Rahel and Estha. The novel is the account of the huge subjects like love, hope, madness and infinite joy. The novel surveys how the little things affect people's conduct and their lives. The life of Ammu has shown by the novelist from childhood to her adult, until the moment she dies. The story about the hardships, suffering, indifference, careless, torture and injury to the female characters like Ammu, Rahel and Estha. In this paper, the researcher has shown the ironically situated that a daughter challenges all type of torment and pain in her parent's home suffer their disregard and unconcern. All happened due to gender bias clearly. A female herself is against her own interdict.

KEYWORDS : *Arundhati Roy, Women's Hardship.*

INTRODUCTION

Arundhati Roy was born on 24th November, 1961 in shilling in India. She is an unconventional Indian novelist and writer. She is an Indian writer well known all over the world for her masterpiece and great novel 'The God of Small Things' which is awarded 'The Man Booker Prize' in 1997. It has become the biggest selling novel by a non-emigrant Indian writer. She is too a political active concerned in human rights and environmental grounds. She has won plenty of awards such as Sydney Peace Prize, Norman Mailer Prize, The Lannan Cultural Freedom Prize and National Film Award for Best Screenplay for her literary genius. The present paper tries to focus on

the struggle of three female characters in the male dominant society through this novel. It is the issues on banned class caste love and what society will do to protect the ancient paths. The Kochamma family business, paradise pickles and preserves, is symbolic of the theme. Ayemenem is specially pickles in history, Roy an architect and screen writer, who grow up in, Kerala, aptly shoulders the tensions of caste and convention a dual weight that presses some and her characters and twists others but leaves none untouched. The present novel, 'The God of Small Things' has the account of the huge subjects like love, hope, madness and infinite Joy. In this story, the novelist has dared to break the norms. It is the first novel of Indian author Arundhati Roy.

It is a tale about the childhood suffers of brotherly twins whose lives are demolished by loved and how and how much. The novel analyses how the little things affect people's conduct and their lives. It is the novel which really brings about the situation of the female folk in India. The novelist has explored before us the endless conflict of the lady against their continuous research, torment and realizes which they suffer because to the male dominated conservative construction. The construction of the community is such that it has little or nothing to tender to the unlucky abandoned lady like Ammu who are verbal abandoned everywhere they go and the heavy grief of it all comes when they are inclined by ones who are so called your own people. The life of Ammu has shown by the novelist from her childhood to her adult until the moments she dies. Ammu is shown courageous a very agitated childhood rather tortured nursery year where she had been contented to all the devils imposed by her father on her and her mother because she was a female child.

Her father was like a baffled person that he was not happy after defeating his wife and children, broken the curtains forced the things and broken the lamp. Ammu came to shillong to a hospital for delivery. She gave birth of the twins immediately. The candlelight symbolically stand for the love of Ammu but even Ammu's life is as short as that candle. Ammu died at the age of thirty one. The names of the twins are Rahal and Estha. In a despairing globe, they controlled to live by the power of this special, scarce, single soul. It wanted to tie them jointly, even to demolition. When Ammu divorced her husband and came back to live in Ayemenem, she has learned to consume this humiliation. As a child, Estha is often been keep quiet. It wanted as though he had run out of discourse. His silence was the mentally equal of what lung fish do to get themselves through the dry condition, besides that in Estha's case the dry condition saw if it would last current with them. She remarks, "As children they had never been coy of each other's bodies and they had never jointly been antiquated sufficient to realize why coyness was. Even still she turned twenty three; Rahel searched her brother's nakedness for signs of herself." (The God of Small Things p.92)

Estha's childhood injury and explore of his disrupted mental had been thoroughly inspected. Now see in the case of Rahel, after Estha was come back and her mother Ammu died. Rahel carried from one school to another. Rahel was careless and indifferent by the members of the house. The family members supplied her only cloths, food, and school, her conduct was extra-ordinary and artificial so that she was a revolt. She was banned thrice for her artificial conduct she had received to smoking and pinching in the college of Architecture in Delhi. She became indifferent and regardless. Estha's childhood injury and a survey of his disorder mental had been thoroughly observed. Now let we see the case of Rahel. She had failed in the five years course rest incomplete even after expanding eight years. She was insulted by boys and girls for her catastrophe. About Rahel says, "She drifted into marriage like a passenger drifts towards an unoccupied chair in an airport lounge." (The God of Small Things p.18) When she reach Larry Mc Caslin, he had grabbed her very softly just like a Jazz note.

UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

After wedding Larry suggested, "The emptiness is one twin was only a version of quietness in the other. The two things fitted together like stocked spoon, like familiar lover's bodies." (The God of Small Things p.20) Early Rahel's wedding ended in a divorce. She passed the forthcoming years in a climate of passion and hurt. She got the letter from Kochamma, she left America and come back to see Estha in Ayenmenm. After twenty three years, when Rahel was going through pappachi's book, the word came back slide out simply from the tongue. She recalled clearly the show when Estha and she were pulled from Ammu to Baba like billiard balls. After the divorce, Ammu had pulled Estha to Baba saying that he should put one of them. Throughout their career,they had carried conducted a dead objects. They put moving from one place to another. They were unable to belong to anybody or anyplace. It was often us, they, them and we. When Amma had again kept the promise to often love each other, Estha and Rahel were unable to say her that there was to each other. When they were a parted, Rahel could never part of you to your feet or hair or heart." (The God of Small Things pp.163-64) There was something wickedness about the keep silence on the coward ball point lane. The similar hazard was hiding in the silence of Estha and the vacuity of Rahel. At a performance on platform, they had watched the kathakali dancers perform Bhima's role to complete his vow to Draupadi by exquisite Dushasan's body and washing her hair in that blood. Estha and Rahel realized this drama having been presented on other stage, in another type of hysteria. They were recollected of the secret of the scene that altered the span of their careers some years ago. She saw Estha with the, "Curiosity of a mother watching her child, A sister a brother, A woman a man, A Twin a twin." (The God of Small Things p.93)

To sum up, it is indeed sardonically located that a daughter challenges all type of torment and pain in her parents home undergo their disregard and unconcern. All because of gender bias clearly! chacko is watched on the other side being accepted by open arms by his parents after being disconnected from his wife. After the presentation, they went house together keep quiet in the air. There was the equal ancient wickedness silence as they saw each other Estha was not see at Rahel when she came near back him. Both were so near and close connected by the single soul that she could hear the rough disordered globe inner mind. The sardonically situations in the novel bring female put up against her own interdict. She became a holy communal out caste separated from her house, family and society. This sees the perverted psychology of mankind that if his own past is not joy he does not let others be happiness.

REFERENCES

1. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. India: IndiaInk Publisher, 1997.
2. Dhawan, R.K. *Indian Women Novelists*. New Delhi: Sterling Publishers, 1990.
3. Everett, Jana Matson. Women and Social Change in India. New Delhi: Heritage Publication, 1981.
4. Jain, Jasbir. *Women's Writing Text and Context*. Jaipur: Rawat Publication. 2014.
5. Naik, M. K. *A History of Indian English literature Sahitya Academic*. New Delhi: Heinemann Publishers, 1971.
6. Mukherjee,Meenakshi. *Twice Born Fiction*. New Delhi: Heinemann Publishers, 1971

7. Iyenger, Shrinivas. *Indian Writing in English.* New Delhi: Sterling Publishers, 1984.
8. http://www.google.com
9. http://www.e.library.com
10. http://www.wikipedia.com

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri Dist. Nanded. (M.S.)

Dr. Yedale G.

2.2.1
4

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

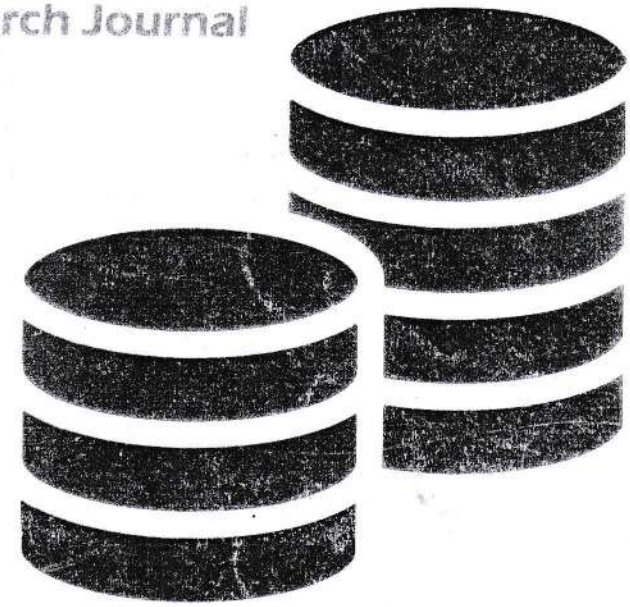

AJNATA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

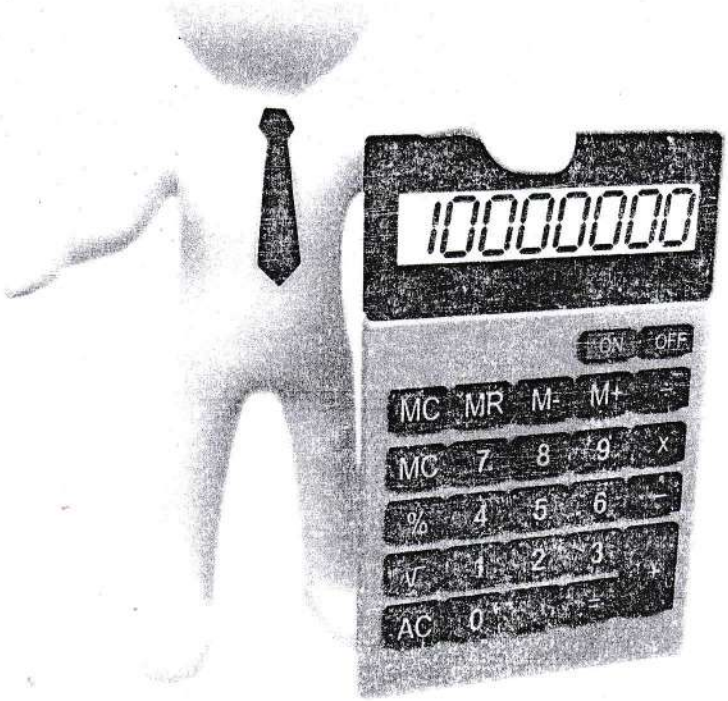

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	एकविसाव्या शतकातील भारतीय लोकशाही : आव्हाने आणि पुढील वाटचाल भारतीय समाजातील स्त्री, दलित आदिवासी व अल्पसंख्यांकाच्या समस्या **सुरेखा इंगळे**	११८-१२१
२८	भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्थेतील सु-शासन आणि सभ्य समाज **डॉ. भालेराव जे. के.**	१२२-१२५
२९	भारतीय संसदीय लोकशाहीतील वास्तविकता - एक चिकित्सक अभ्यास **प्रा. बळवंत विष्णु धोगरे**	१२६-१२८
३०	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व आर्थिक सुधारणा **प्रा. डॉ. विलास तुळशीराम ठाकूर**	१२९-१३३
३१	भारतीय आदिवासी समाज, धर्म व स्त्री जीवन **प्रा. डॉ. उमेश भ. पुजारी**	१३४-१३७
३२	भारतीय लोकशाही शासन पध्दतीतील उणिवा **डॉ. वितेश भारत निकले**	१३८-१४१
३३	भारतीय लोकशाहीपूढील आव्हाने **डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे**	१४२-१४५
३४	महिला सक्षमीकरण आणि विकास **प्रा. गोविंद येडले**	१४६-१५०
३५	आर्थिक सुधारणांचे भारतीय अर्थव्यवयस्थेवरील परिणाम **प्रा. राम गणपतराव शेवलीकर**	१५१-१५४
३६	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्री दृष्टीकोन **प्रा. भारत शिंदे**	१५५-१५७
३७	नागरी समाजातून भारतीय लोकशाहीचे संवर्धन **डॉ. दयाराम द. मस्के**	१५८-१६५
३८	महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास आणि वास्तव **प्रा. डॉ. एस. एस. जाधव**	१६६-१६८
३९	भारतीय समाजातील स्त्री : काल आणि आज **डॉ. श्रीधर खामकर**	१६९-१७१

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)
Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

३४. महिला सक्षमीकरण आणि विकास

प्रा. गोविंद येडले
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठोकर महाविद्यालय, उमरी, जि. नां

भारतीय इतिहास या बाबीचा साक्षी आहे की वैदिक काळात महिलांचा पूर्ण सन्मान केला जात होता. असे म्हटले जात होते की, "जेथे स्त्रीची पुजा होते तेथे देवता निवास करते." परंतु मध्ययुगीन काळात भारतीय महिलांना दास्यत्वाच्या बंधनात आडकावून ठेवले जात होते. त्यांच्यासाठी पायातील पायदाना सारख्या आपमानजनक शब्दाचा प्रयोग केला जात होता. या काळात महिलांसोबत जे घडले त्याचा प्रभाव आजपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात दिसून येतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आज ६३ वर्षानंतरही महिलांना या सामाजिक कुप्रथापासून पुर्णपणे स्वांतत्र्य मिळाले नाही आणि त्यांना समानतेच्या अधिकाराचा लाभही उचलता आला नाही. पुरुषप्रधान समाजाने त्यांना चुल आणि मुल या उक्तीपर्यंतच मर्यादीत ठेवले. तसेच तिला परावलंबी आणि निरक्षर बनवून घराच्या चार भिंती मध्ये बंद केले होते. परंतु समाजातील महिलांची ही स्थिती सभ्य समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत वाईट होती. आजच्या काळात महिला अधिकार हा अंतरराष्ट्रीय चर्चेचा विषय बनलेला आहे.

भारतामध्ये सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रामध्ये महिला नेतृत्वाच्या विकासामध्ये पंचायतराज संस्थाची महत्त्वपूर्ण भुमिका आहे. प्राचीन भारताच्या इतिहासाकडे पाहिल्यास असे दिसून येते की, पंचायत आणि पंचायतीराजची परंपरा भारतीय संस्कृतीच्या स्वरुपात विद्यमान आहे. जी मनुच्या मनुस्मृती आणि कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रापासून मोगल काळापर्यंत अविरतपणे दिसून येते. स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या तत्त्वाला अधिक महत्त्व दिल्यामुळे प्रजासत्ताक जनसहभागाला चालना मिळाली, ज्यामुळे महिला आणि पुरुषामध्ये कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला नाही.

भारतीय राज्यघटनेव्दारे महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने राजकीय अधिकार आणि स्वातंत्र्य प्रदान केले गेले. भारतातील प्रत्येक स्त्रीला पुरूषांच्या बरोबरीने सक्रिय राजकारणात प्रवेश करून देशाच्या कायदेनिर्मितीमध्ये आणि धोरण निर्मितीच्या स्वरूपात आपली सेवा देशाला समर्पित करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. विकासाच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्राधान्यक्रमाने नेतृत्व करण्याची संधी देणे संयुक्त राष्ट्र संघाने आवश्यक मानले आहे. या दृष्टीने पंचायत राज व्यवस्थेतील महिलांचा लोकप्रतिनिधी या नात्याने प्रवेशाबाबत चर्चा करणे योग्य ठरते.

"राजकीय निर्णयप्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग लोक सभेपासून सुरू करण्याऐवजी ग्रामपंचायतीपासून सुरू झाला. कारण तळागळापासून महिला नेतृत्व विकसीत करण्याच्या दृष्टीने असा प्रयत्न होणे आवश्यक होते." राजकीय दृष्टीने परिवर्तनाचे माध्यम बनलेली पंचायतराज्याची नवीन व्यवस्था ज्यामध्ये पंचायतीना संवैधानकि मान्यता दिली गेली. पंचयातराज्याच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणास मानवाधिकाराच्या स्वरुपात पाहिले जाते. आधुनिक काळास महिला सक्षमीकरणाचा काळ म्हटले तर ते चुकीचे ठरणार नाही. महिला सक्षमीकरणाचा अभिप्राय आहे की, जेव्हा

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

कोणतीही महिला निर्भय होऊन, आपला सन्मान न गमावता, ज्या ध्येयापर्यंत पोहचण्याची अपेक्षा करते त्यासाठी प्रयत्न करु शकते. तिच्यासाठी सुद्धा एका पुरुषाप्रमाणे अर्थिक निर्भरता, शिक्षण घेण्यासाठी समान संधी, तिच्या मतांचा व विचारांची परिवार व समाजात आदर केला जावा. तिची इच्छा-आवश्यकतेकडे लक्ष दिले जावे, तिला आपली योग्यता सिद्ध करण्याची संधी मिळावी, संपत्तीमध्ये हक्क मिळावा, तिच्या आरोग्याची काळजी तिला घेता यावी, तसेच समाज, राष्ट्राच्या प्रगती आणि उन्नती मध्ये तिला सहभागी होण्याची पूर्ण संधी मिळावी असा आहे.

कोणत्याही राष्ट्रांच्या सर्वांगीन विकासामध्ये तेथील महिलांचे उल्लेखनीय योगदान असते."महिलांना समाज,राष्ट्र आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्याच्या उददेशाने संयुक्त राष्ट्र संघाने सन.१९७३ मध्ये 'विकासातील महिला' (Women in development) नावाच्या गटाची स्थापना केली, सन. १९७६ मध्ये 'महिलांसाठी विकास निधी' ची (United Nation Development Fund) स्थापना केली, तसेच सन. १९७६ ते १९८५ मध्ये 'महिला दशक' साजरा करण्याची घोषणा केली. यामध्ये महिलाप्रति केला जाणारा भेदभाव समाप्त करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम आयोजित केले गेले." या आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नामूळे भारतासह जगातील सर्व देशातील महिलांना पुरु-षांबरोबर समान संधी देण्याबाबतची धोरणे, कार्यक्रम आणि कायदे तयार केले गेले. गेल्या पंधरा सोळा वर्षापासून भारतामध्ये महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने नावीन वातावरणाची सुरुवात झाली. आश्चर्य या गोष्टीचे आहे की, एकीकडे लोकसभा आणि विधान सभेमध्ये महिलांना ३३ टक्के अरक्षणाचा प्रश्न बारा-तेरा वर्षापासून प्रलंबित आहे, तर दुसरीकडे पंचायत राज्यामध्ये महिलांना ३३ टक्के अरक्षण लागू केल्यामध्ये शासन संस्थेच्या खलच्या स्तरावर खुप परिवर्तन झाले आहे. एक राजकीय परिस्थिती समोर आली आहे. आज आपल्य देशात बरा लाखापेक्षा अधिक महिला निर्वाचित प्रतिनिधी आहेत. इतकी संख्या जगातील कोणत्याही देशात दिसून येत नाही.

आपल्या राज्यघटनेमध्ये महिलांना प्रत्येक क्षेत्रातील प्रगती आणि विकासासाठी समान संधी देण्याची तरतुद आहे. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी देखील महिलांच्या समान अधिकाराबाबत असे म्हटले होते की, "मी अशा भारतासाठी काम करीन की, ज्यामध्ये सर्वात निर्धन व्यक्तीही यास आपला देश समजेल आणि राष्ट्रनिर्मितीमध्ये त्याची प्रभावी भुमिका असेल, एक असा भारत ज्यामध्ये लोकांचा कोणताही उच्च-कनिष्ठ वर्ग असणार नाही. ज्यामध्ये सर्व समुदाय पुर्ण सदभावने राहतील, अशा प्रकारच्या भारतामध्ये अस्पृश्यता नावाच्या प्रवृत्तीस कोणतेच स्थान नसेल. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार असतील. माझ्या स्वप्नातील भारत हाच आहे." परंतु स्वांतत्र्यप्राप्तीनंतर ६३ वर्षानंरतही भारतीय महिलांना समान संधी मिळाली नाही. काही लोक आजही असे आहेत. जे महिलांच्या राजकीय भागीदारीची उपेक्षा करतात. असे असले तरी आजच्या महिलांनी आपली प्रतिभा आणि कार्यक्षमतेने राजकारणात आपले महत्त्वपूर्ण स्थान बनविले आहे.

"अपूर्णत्वाकडून पूर्णत्वाकडे आणि प्राचीनतेकडून नवीनतेकडे अग्रेसर होणे म्हणजे विकास आणि हा विकास समाजामध्ये सर्वांगीन परिवर्तन घडवून आणते."एखादया निश्चित ध्येयासाठी परिवर्तनाचा ध्यास घेऊन निश्चित दिशेने वाटचाल करणे म्हणजे विकास होय. ग्रामीण विकास प्रशासनात शासकीय पदाधिकाऱ्यांची महत्त्वाची भुमिका असते. जसे जिल्हा परिषदेचे मुख्यकार्यकारी, पंचायत समितीचे गट विकास अधिकारी, आणि ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामसेवक

Late Vasantrao Deshmukh Borgholkar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)
Mahavidyalaye, Umri Dist. Nanded

यांच्या प्रमाणेच लोकप्रतिनिधींची भुमिका ही तेवढीच महत्त्वाची असते. "ग्रामपंचायत पातळीवर महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधी सदस्यांचा विचार केला असता असे दिसते. की, एकूण २ लाख ८० हजार सदस्यांपैकी महिला सदस्यांची संख्या ९३,३३३ इतकी आहे. त्यात अनु. जाती, अनु. जमातीच्या महिला सदस्यांची संख्या पण लक्षणीय आहे. महाराष्ट्रात पंचायत समिती सदस्यांमध्ये १,०६३ महिला आहेत. तर सभापती महिलांची संख्या ९९ इतकी आहे. २९ जिल्हापरिषदांमध्ये १,७९४ सदस्यांपैकी ५३९ महिला आहेत. व त्यातील १० जिल्हापरिषदांमध्ये अध्यक्षपद महिलांकडे आहे. ग्रामपंचायतीच्या सरपंचाची एकूण ९,३३३ इतकी पदे महिलांकडे राखीव जागामूळे रोटेशन पध्दतीने जातात."

आधुनिक काळात विकासाच्या संकल्पनेने सर्व विकसनशील देशातील प्रशासकीय व्यवस्थेला प्रभावीत केले आहे. विकासाला सामाजिक आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी एक साधन मानले जाते. याचा प्रभाव समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये दिसून येतो. सर्व विकसनशील देशांनी स्वत:च्या विकाससाठी आणि प्रगतीसाठी विकासाच्या संकल्पनेचा स्वीकार केला आहे. महिलांचा विकास करण्यासाठी शासकीय पातळीवरुन अनेक विकास कार्यक्रम आणि योजना राबविल्या जात आहेत. त्याचबरोबर महिलांच्या सर्वांगीन विकासासाठी सक्षमीकरणाची चळवळ प्रवाहित झालेली आहे. या चळवळीतून महिलांचा सामाजिक अर्थिक राजकीय विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. महिला विकासाची चळवळ ग्रामीण भागापासून सुरु करण्यामध्ये पंचायतीराजची महत्त्वाची भुमिका आहे.

विकासामध्ये परिवर्तनाची निरंतरता नसते. तरीपण तो प्रगतीकडे झुकलेला असतो. वास्तवात सामाजिक विकासाची आवश्यकता प्रगतीच्या प्राप्तीसाठीच असते. पानसियन यांनी लिहले आहे. की, संकुचित अर्थाने परिवर्तन हेच विकास आहे. तो वृद्धीशी संबंधीत आहे. जो पुर्वीपासून कोणत्याही वस्तूमध्ये गुप्त आवस्थेत विद्यामान आहे. प्रश्न हा आहे की, असे कोणते आधार आहेत की, ज्यामुळे असे म्हणता येईल की, कोणता समाज विकास करत आहे आणि कोणता नाही. हाव हाऊस यांनी आपल्या Social Development या पुस्तकात विकासासाठी ज्या मापदंडाचा उल्लेख केला आहे. त्यामध्ये मात्रत्मक वाढ, कार्यक्षमतेमध्ये वाढ, परस्पर सहयोग आणि मानवी स्वातंत्र्य इ. प्रमुख आहेत.

वास्तविक दृष्ट्या विकास या संकल्पनेची व्याख्या करने आवघड आहे. विकास हा शब्द वेगवेगळ्या ठिकाणी व वेगवेगळ्या परिस्थितीत आपले वेगवेगळे रुप धारण करतो. अर्थशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने आर्थिक उत्पादनात वाढ म्हणजे विकास, तर समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने सामाजिक परिवर्तन महणजे विकास होय. श्री. टी एन चतुर्वेदी यांच्या मते, विकास ही एक बहुमुखी प्रक्रिया आहे. विकास म्हणजे आर्थिक विकास आणि आर्थिक वृद्धी होय. सामाजिक परिवर्तन आणि भिन्न भिन्न वर्गाच्या लोकांना सामाजिक न्याय प्रदान करणे म्हणजे विकास होय. एडवर्ड वाईडनर यांनी विकासाकडे एका गतीशील परिवर्तनाच्या स्वरुपात पाहिले आहे. जे सतत चालू असते. विकासाकडे एक मानसिक स्थिती, प्रवृत्ती आणि एका दिशेच्या स्वरुपात पाहिले आहे. विकास हा निश्चित ध्येय आणि एका विशिष्ट दिशेने परिवर्तनाची गती आहे. जॉन मॉण्टगोमरी यांच्या मते, विकास हे दिर्घकालीन, नियोजित परिवर्तनाचे एक असे साधन आहे की जे शासकीय कार्यामुळे निर्देशित आणि प्रभावीत होत आसते. कोलम आणि गेजर यांच्या मते,

Late Babasaheb Deshmukh Gorhekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

परिवर्तनाबरोबरच प्रगती होणे म्हणजेच विकास होय. ही प्रगती संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही प्रकारची असते. थोडक्यात असे म्हणता येते की, विकास परिवर्तनाची अशी प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारे प्राचीनतेकडून आधुनिकतेकडे अग्रेसर होते. विकासाची प्रक्रिया समाजाकडून प्रभावीत होत असते. राष्ट्राची सामाजिक आर्थिक प्रगतीसाठी ही प्रक्रिया चालू असते. विकास जीवनातील भौतिक गुणवत्तेमध्ये पूर्ण सकारात्मक परिवर्तनाकडे संकेत करते. या सकारात्मक परिवर्तनामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक घटकांचाही समावेश आहे. कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये गुणात्मक सुधारणा करण्याशी संबंधीत आहे.

आज महिलांनी पंचायत राज्यात अमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणले आहे. आज महाराष्ट्रातील ४० टक्के स्थानिक स्वराज्य संस्था महिलांच्या हातामध्ये आहेत. भारतीय राजकारणात महिलांची सतत प्रभावशाली भुमिका राहिली आहे. परंतु आलीकडच्या काळात राजकीय ट्रेंड बदलत आहेत. राजकीय पक्ष महिला प्रतिनिधींना केवळ बोटावर मोजण्याइतके पद देतात. स्वार्थी राजकारण प्रवृत्ती आणि राजकीय नेतृत्वावरील सामान्य माणसाचा उडत चालेला विश्वास यामुळे सुशिक्षीत महिला राजकारणापासून चार हात दूर राहणेच पसंत करतात. आज महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५० टक्के आरक्षण देण्याची चर्चा सुरु आहे. परंतु स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील निवडणूकीच्या वेळी महिला उमेदवारासाठी ज्या जागा आरक्षित आहेत त्यासाठी सर्वच राजकीय पक्ष महिला उमेदवाराच्या शोधत फिरत असताना दिसून येतात. प्रत्येक चांगल्या घरच्या आणि सुशिक्षित माणसाना आपल्या घरची महिला राजकारणात नको असे वाटते. तसेच ज्या महिला राजकारणात येतात त्यांच्याकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन आजही वाईट आहे. राजकारणातील गुंड प्रवृत्तीच्या लोकांना भिऊन महिला आपल्या घरातच राहणे पसंत करतात. असे असले तरीही ज्या महिला राजकारणात येण्यास तयार असतात त्यांना राजकीय पक्ष संधी देत नाहीत. अशा अनेक अडचणी आज पंचायतीच्या निवडणूकीमध्ये पहावयास मिळतात. वरच्या पातळीवर घराणेशाहीच्या राजकारणामुळे पुरुषांना लवकर नेतृत्व करण्याची संधी मिळत नाही. तेथे महिलांचा प्रश्नंच येत नाही.

सारांशाने, महिला नेतृत्वाचा विकास आणि सद्यस्थिती पाहिल्यानंतर असे म्हणता येते की, आज महिलांना नेतृत्वाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी संस्थात्मक प्रयत्नाची आवश्यकता आहे. स्वंयसेवी संस्थाच्या माध्यमातून महिलांना राजकीय सक्षमीकरणाच्या दिशेने उभे करावे लागेल. एन. जी. ओ. संस्थाच्या माध्यमातूनच महिलामध्ये राजकीय जाणीवजागृती निर्माणा करण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करावे लागतील. स्थानिक पातळीवर बचत गटाना राजकीय सक्षमीकरणाचे शिक्षण द्यावे लागेल. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जो पर्यंत भारतामध्ये राजकीय सुधारणा कार्यक्रम राबविला जात नाही तोपर्यंत या सर्व परिस्थितीवर मार्ग मिळणार नाही.

संदर्भ सुची

१. Archana Kumari, R. K. Verma, "Women Political Leadership in India : Some Important Dimensions," Serials Publications, New Delhi, २०१०
२. Rameshwari Pandya, Women in India, New Century Publications, New Delhi, २००७
३. रमा शर्मा, एम. के. मिश्रा, महिला सशक्तिकरण, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २०१०.

४. डॉ. विरेंद्र सिंह यादव, २१ वी सदी का महिला सशक्तिकरण : मिथक एवं यर्थाथ, ओमेगा पब्लिकेशनस, नई दिल्ली, २०१०.

५. डॉ. एस. एल. गोयल, "लोकप्रशासन," भारतीय लोकप्रशासन संस्थान, नवी दिल्ली, वर्ष २ अंक ३, जानेवारी-जून, २०१०

६. डॉ. राजकुमार यादव, महिला एवं विकास, अर्जून पब्लिसिंग हाऊस, नई दिल्ली. २००३

७. डॉ. विरेंद्रसिंह यादव, "इक्कीसवीं सदी का महिला सशक्तिकरण : मिथक एवं यर्थाथ," ओमेगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २०१०

८. साधना आर्य, निवेदिता मेनन, जिनी लोकनिता, "नारीवादी राजनीति :संघर्ष एवं मुद्दे," हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली.

९. शोभा नाटाणी, "भारतीय समाज और नारी : दशा एवं दिशा," भाग २, मार्क पब्लिशर्स, जयपूर, २०१०

१०. ग्रामीण महिलाओं का विकास, इग्नो स्टडी मटेरीयल.

११. रमा शर्मा, एम. के. मिश्रा, "महिला सशक्तिकरण," अर्जुन पब्लिकेशन्स हाऊस, नई दिल्ली, २०१०

१२. डॉ. माया एस. वाटाणे, "ग्रामीण-विकास में महिलाओं की भुमिका : एक चिंतन," रिसर्च लिंक-७६, वर्ष ९ अंक २, जुलै, २०१०

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri Dist. Nanded. [M.S.]

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Vol. (I)

12 January 2012 Special Issue – 92

Recent Trends In Public Adminstration : Theories, Practice & Future

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Bidwe T.S.
Assit. Prof. Head of Dept.
Public Administraion
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN PUBLICATION

Visit to - www.researchjourney.net

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue 92 , Recent Trends in Public Adinistration : Theories, Practice & Future

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri
UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

Index

1.	Good Governance and Indian Democracy	Vijay Maroti Magare 7
2.	Good Governance at a Glance	Dr. Santram Prabhakar Mundhe 9
3.	सुशासन	प्रा.दीक्षित एस.डी. , प्राचार्य डॉ.पिंपळे बी.एस 11
4.	नवलोकप्रशासन व व्यवस्थापन	प्रा. कल्याण ज्ञानोबा वडमारे 13
5.	लोक प्रशासन काल, आज आणि उद्या	प्रा. प्रविण पांडुरंगराव लोणारकर 15
6.	लोकनिवड दृष्टिकोन	डॉ.मंचक मोर, डॉ.जे.बी. कांगणे 17
7.	सुशासन संकल्पना	डॉ.एस.एन.आकुलवार 19
8.	लोकनिवड दृष्टीकोन	डॉ. स्मिता काशिनाथराव मरवाळीकर 21
9.	सार्वजनिक धोरणाची प्रक्रिया	प्रा. बाबुराव भिमराव जाधव 23
10.	लोक निवड द्रष्टिकोन - लोक प्रशासन	प्रा. डॉ.भोयटे अमित जनार्धन 25
11.	व्यवस्थापन आणी प्रेरणा : खेळडूचे मनोबल वाढवणारे घटक	डॉ. डोंगरे माधव रा. 27
12.	नवलोक व्यवस्थापन	हेळंबे हनमंत बालाजी 29
13.	सुशासन तथा ई-प्रशासन	डॉ.भालेराव सुधाकर नारायण 31
14.	नवलोक व्यवस्थापण संकल्पना आणि नवलोक व्यवस्थापनाचे पारिणाम	डॉ.प्रा.शिंदे डि.एस. ३४
15.	सुशासन - विकासाची अनिवार्य अट	प्रा. प्रविण पांडुरंगराव लोणारकर 37
16.	सार्वजनिक क्षेत्रात खाजगी भागीदारी	डॉ.शिंदे सुरेखा सदाशिवराव 39
17.	लोकप्रशासनातील एक नवप्रवाह - नवलोक व्यवस्थापन	प्रा.शेख मोहंमद हनिफ इस्माईलसाब 41
18.	लोक प्रशासन आणि सुशासन	डॉ. आरडले एस.डी 43
19.	आजच्या युगातील सु-शासन आणि स्मार्ट प्रशासन	प्रा. डॉ.जे.के. भालेराव 45
20.	नवलोकप्रशासन- लोकप्रशासनाचे नवे क्षितिज	प्रा. गिता गिरवलकर 47
21.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सुशासन (सुराज्य)	प्रा.डॉ. पांडुरंग पंढरीनाथ मुंढे 52
22.	सार्वजनिक क्षेत्रात खाजगी भागीदारी लाभ, अडचणी व भवितव्य	डॉ. चंद्रशेखर गित्ते ५५
23.	नागरिकांची सनद	**डॉ.दिपक एस वाघमारे** 60
24.	**Cyber Crimes Affecting Business Administration**	Dr. M.S. Bisen 63
25.	**E- Governance and E-Health in India: A Review**	**Ms.Seema Nikalje** 66
26.	**It Act For Good Governance**	**Dr. Khakare Vikas** 69
27.	माहिती तंत्रज्ञानाचा लोकप्रशासनावरील प्रभाव	डॉ.शिवाजी लच्छिराम राठोड 72
28.	भारतातील ई-प्रशासन वाटचाल व सद्यस्थिती	**डॉ. गोविंद येडले** 74
29.	लोकप्रशासनात ई-प्रशासनाची उपयोगिता :	डॉ.पिनाटे किरण प्रल्हादराव 76
30.	भारतीय प्रशासकीय बदलात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका	डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे 78
31.	ई -शासन	प्रा. डॉ. दिंडे सुधिर प्रकाशराव, श्री. चव्हाण पंडित विठ्ठल 80

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue 92 , Recent Trends in Public Adinistration : Theories, Practice & Future

UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

भारतातील ई-प्रशासन वाटचाल व सद्यस्थिती

डॉ. गोविंद येडले
लोकप्रशासन विभागप्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरटेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

प्रस्तावना

आज मानवी जीवन गतिशील व परिवर्तनशील बनले आहे. प्रामुख्याने मानवी जीवनाच्या सर्वांगीन विकासामध्ये माहिती तंत्राज्ञानाची महत्त्वाची भूमिका आहे. माहिती तंत्राज्ञानाच्या क्रांतीने संपूर्ण विश्वात प्रगतीच्या विविध टप्प्यावर मानवी समाजीतील समस्यचे निराकरण करण्यासाठी विविध संसाधनांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. शासन आणि प्रशासनामध्ये देखील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर गेल्या काही दशकापासून होत असतांना दिसून येतो. विशेषत: प्रशासनामध्ये ई-शासनाचा वापर महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. प्रशासनाचे सर्व कामकाज आधुनिक तंत्रज्ञान आणि ईलेक्टॉनिक्स संसाधनांच्या माध्यमातून होत आहे. आधुनिक समाजाच्या आवश्यकता आणि अपेक्षा पूर्ण करण्यात ई-प्रशासन अग्रेसर आहे. ई-प्रशासनामुळे प्रशासकीय कार्यकुशलता आणि कार्यक्षमता वाढली आहे. महिती तंत्रज्ञानाद्वारे संचलित होणाऱ्या प्रशासनाला आज स्मार्ट प्रशासन असे देखील म्हणतात. जनतेला शासन व प्रशासनासंबधी Online माहिती व सेवा मिळत असल्यामुळे वेळ, श्रम व पैशाची बचत झाली. उत्तरदायी, जबाबदार व पारदर्शक प्रशासनाच्या कारभारामुळे जनतेला सुलभ व जलद सेवा उपलब्ध झाल्या आहेत. थोडक्यात, वैश्विक स्तरावर यशस्वी झालेली ई-प्रशासनाची क्रांती भारतामध्ये देखील वेगवेगळ्या दशकात वेगवेगळ्या स्वरुपात यशाच्या शिखरावर जाताना दिसते. भारतामध्ये ई-प्रशासनाची वाटचाल कोणत्या पद्धतीने झाली आणि तिचे सद्यस्थितीमध्ये कोणते स्वरुप आहे याचा अभ्यास येथे करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ई-शासन व ई-प्रशासनाची संकल्पना

ई-शासन व ई-प्रशासन या दोन संकल्पनामध्ये नेहमी संभ्रंम निर्माण होतात कारण दोन्ही एक दुसऱ्याच्या जागी वापरल्या जातात. शासनाची कार्यकुशलता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि परिणाम कारकता वाढविण्यासाठी देवाण-घेवाण केंद्र, निर्णय केंद्र, अंमलबजावणीचे केंद्र व माहिती संग्राहालये या सर्वांना इटरनेटच्या माध्यमातून जोडणे, संगणकाच्या माध्यमातून माहितीचे आदान-प्रदान करणे यास ई-शासन असे म्हणतात. तर ई-प्रशासनाचा संबंध इलेक्टॉनिक साधनांच्या माध्यमातून नागरिकांना प्रशासकीय सेवा व सुविधा पुरवण्याशी आहे. नागरिकांना शासकीय सेवा अधिक चांगल्या प्रकारे प्रदान करणे, माहिती तंत्रज्ञानाद्वारे नागरिकांना अधिक सामर्थ्यवान बनविणे, प्रशासनामध्ये अधिक कार्यकुशलता, पारदर्शकता निर्माण करणे, इत्यादि उद्देशाने ई-प्रशासनाची संकल्पना स्वीकारली गेली आहे.

ई-म्हणजे इलेक्टॉनिक्स साधनांचा वापर तर प्रशासन म्हणजे धोरणांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा होय. थोडक्यात इलेक्टॉनिक साधने व तंत्रज्ञानाचा उपयोग करुन प्रशासन कार्य पार पाडणे म्हणजे ई-प्रशासन होय. नॅसकॉमचे अध्यक्ष देवांग मेहता यांनी आपल्या अहवालात ई-प्रशासनासाठी SMART म्हणजे S-Simple-सरळ व सुलभ, M-Moral-नैतिक, A-Accountable-उत्तरदायी, R-Responsible-जबाबदार, T-Transperent-पारदर्शक इत्यादिचा उल्लेख केला आहे. जागतिक बँकने ई-प्रशासनाचा अर्थ सांगताना असे म्हटले की, ई-प्रशासन म्हणजे शासनाच्या सेवा-सुविधा व त्या संदर्भातील सर्व माहिती इलेक्टॉनिक साधनांच्या सहाह्याने जनतेपर्यंत पोहचविणे होय. तर वासू देवा यांच्या मते, ई-प्रशासन म्हणजे शासनाची कार्य, अंतर्गत प्रक्रिया, विकास धोरणे, आणि नागरिकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा, उद्योग, शासकीय विभाग व संस्था यांच्यात इलेक्टॉनिक्स साधने उपलब्ध करुन देणे होय.

थोडक्यात, ई-प्रशासनात प्रशासकीय कार्याची अंमलबजावणी आधुनिक महिती तंत्राज्ञान व इलेक्टॉनिक साधने म्हणजे संगणक, इंटरनेट, अज्ञावली, संकेतस्थळ इत्यादि द्वारे जनतेला उपलब्ध करुन देणे होय. भारतामध्ये अनेक शासकीय कार्यालये, सार्वजनिक संस्थांनी चांगल्या प्रशासनाच्या उद्देशाने एक महत्त्वाचे साधन म्हणून ई-प्रशासनाचा वापर केला आहे.

ई-प्रशासनाची वाटचाल

माहिती तंत्रज्ञानामुळे लोकप्रशासनाच्या कार्यक्षेत्रात मौलिक परिवर्तन झालेले दिसून येते. भारतातील नेटवर्क प्रणाली आशिया खंडातील सर्वात मोठी नेटवर्क प्रणाली आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संदेशवहन व नेटवर्क व्यवस्थेमध्ये झालेले परिवर्तन व उदारीकरणाप्रती जगात अनेक राष्ट्राच्या धोरणात झालेले परिवर्तन पाहता भारतामध्ये देखील माहिती तंत्रज्ञानासंबंधी धोरणात्मक परिवर्तन करावे लागले. प्रशासनास आधुनिकता, अचुकता, कार्यक्षमता, परिणामकारकता व सुलभता प्रदान करण्यासाठी सर्वप्रथम अमेरिकेत ई-प्रशासानाची संकल्पना स्वीकारण्यात आली. त्यानंतर 1995 मध्ये जी-7 राष्ट्राच्या बैठकीत Online Government विचारातून ई-प्रशासनास निश्चित स्वरुप प्राप्त करुन देण्यात आले. सिंगापूर येथे इ.स.2003 मध्ये ई-प्रशासनास मान्यता मिळाली.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue 92 , Recent Trends in Public Adinistration : Theories, Practice & Future

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

भारतात सन 1975 पासून संगणक युगाला सुरुवात झाली. श्री. राजीव गांधी यांनी पंतप्रधान झाल्यानंतर १९ 1985 मध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यात आला. देशात सन 1994 मध्ये इंटरनेट सुविधेचा स्वीकार केल्यानंतर १९ ऑगस्त 1995 मध्ये परराष्ट्र संचार निगम लिमिटेड जनतेसाठी खुली करण्यात आली. सन 1994 मध्ये भारतामध्ये नवीन दूरसंचार धोरणांची घोषणा करण्यात आली. माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व लक्षात घेऊन 15 ऑक्टोंबर 1999 मध्ये माहिती व तंत्रज्ञान मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली. सन 2000 पासून भारतामध्ये केंद्र स्तरावर ई-प्रशासनाची संकल्पना स्वीकारण्यात आली.

जागतिक सॉफ्टवेअर बाजारामध्ये भारतातील माहितीतंत्रज्ञान सॉफ्टवेअर आणि सेवा उद्योगाचे प्रमाण 2 टक्के होते. परंतु केंद्र शासनाने 2010 पर्यंत 50 लक्ष डॉलरचे सॉफ्टवेअर निर्यात करण्याचे ध्येय ठरविले होते. देशामध्ये सन 2013 मध्ये जवळपास 164.81 लक्ष ईटरनेटचा वापर करताना दिसून आले होते

भारतामध्ये ई-प्रशासन ही संकल्पना मुळात प्रशासनात संगणकाचा वापर, नेटवर्किंग व संदेशवहन व्यवस्थेच्या संदर्भात स्वीकारण्यासाठी चार टप्पे ठरवण्यात आले. त्यामध्ये 1. प्रशासकीय कार्यालयात संगणकीकरण करणे. माहिती व कामकाज संगणकाच्या माध्यमातून पार पाडणे. 2. प्रशासकीय कार्यालयामध्ये इंटरनेट नेटवर्कचा वापर करणे. माहितीची देवाण-घेवाण इंटरनेटच्या सहाय्याने केली जावी. 3. कार्यालयात इंटरनेटचा वापर केल्यानंतर सरकारी कर्मचाऱ्यांची उपस्थिती बायोमॅट्रिक्स प्रणालीच्या माध्यमातून ऑनलाईन करणे. व 4.व्हिडिओ कॉन्फरसिंगच्या मदतीने ऑनलाईन परस्पर संपर्क साधने व प्रशासनावर ऑनलाईन नियंत्रण प्रस्थापित करणे. शासन व जनता यांच्यामध्ये ई-प्रशासनाच्या माध्यमातून सेवा व माहितीचे देवाण-घेवाण करणे. इत्यादि. सन 1998 मध्ये प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने केंद्र शासनाच्या एका विभागातील कार्यपद्धतीचा आढावा घेताना अशी टिपणी केली होती की, पूर्वी टेबलावर लालफीतीमध्ये बांधलेली फाईल 48 टेबलावरुन फिरताना दिसत होती. तिच आज ई-प्रशासनाच्या वापरामुळे जलदगतीने व एका किल्किवर पुढे फारवर्ड होताना दिसते. आज शासनाच्या सर्व विभागात ई-प्रशासनाचा व्यापक आराखडा स्वीकरण्यात आल्याचे दिसते. शासनाचे सर्व मंत्रालये, विभाग, बँका, रेल्वे, विमानसेवा, शिक्षण, उद्योग व व्यावसाय इत्यादि ठिकाणी ई-प्रशासनाची कार्यपद्धती दिसून येते. याबरोबरच जनतेला पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा, महसूल, स्थानिक स्वराज्य संस्था, नागरी प्रशासन अशा सर्वच स्तरावर ई-प्रशासनाने आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे.

ई-प्रशासन सद्यस्थिती

आज भारतामध्ये ई-प्रशासनाचा स्वीकार करुन जवळपास दोन दशक पूर्ण झाली आहेत. प्रशासकीय कार्यामध्ये सुलभता, पारदर्शकता, नैतिकता आणि उत्तरदायित्वामध्ये वाढ करण्याच्या उद्देशाने सुरु करण्यात आलेली ई-प्रशासनाची संकल्पना खुप व्यापक बनली आहे. इटरनेटच्या क्षेत्रात होणारे नाविण्यपूर्ण संशोधन आणि खुल्या बाजारात स्पर्धेत असलेल्या अनेक मोबाईल फोन यामुळे ई-प्रशासनाची दिशा बदलत चालली आहे. सद्या प्रशासकीय सेवा व सुविधा जनतेपर्यंत पाहचविण्यासाठी मोबाईल या साधनांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतांना दिसतो. थोडक्यात आज ई-प्रशासन तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने एम-प्रशासनाच्या स्वरुपात कार्य करतांना दिसते. आज शासनाच्या सर्व योजना, कार्यक्रम व उपक्रमाची माहिती जनतेपर्यंत मोबाईलच्या माध्यमातून जलद गतीने प्राप्त होत आहे.

इलेक्टॉनिक्स व माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाने जनतेला डिजिटल साक्षरता प्रदान करण्यासाठी राष्ट्रीय डिजिटल साक्षरता मिशन मार्च 2016 पासून सुरु केले आहे. या मिशनच्या माध्यमातून देशातील 42.5 लक्ष जनतेला डिजिटल साक्षर बनवण्याच्या उद्देशाने प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करण्यात आला आहे. थोडक्यात, डिजिटल भारताची संकल्पना साकार करण्यासाठी व एक सशक्त व ज्ञानसंपन्न समाज निर्माण करण्यासाठी सन 2018 पासून शासनाने डिजिटल इंडिया प्रोग्राम राबवण्यास सुरुवात केली आहे. यासाठी दोन प्रकारचे कार्यक्रम तयार करण्यात आले आहेत. त्यामध्ये 1. LIMBS (Legal Information and Management Based System) यामध्ये न्यायालीयन कामकाजाची गती वाढविण्यासाठी ऑनलाईन प्रक्रिया आणि ई-दस्ताऐवज तयार करुन एसएमएसच्या माध्यमातून उपयोगकर्त्यांना माहितीची देवाण-घेवाण करणे अपेक्षित आहे. 2. NCP (National Data shearing and accessibility Programmee) शासनास सार्वजनिक धोरण निर्मितीसाठी डाटा प्रासेसिंग करणारा प्रोग्राम आहे. याशिवाय ई-प्रशासनाच्या माध्यमातून ई-ऑफिस ची सुरुवात करण्यात आली आहे. प्रशासकीय सक्रियता, गुणवत्ता पारदर्शकता व ई-फायलिंगसाठी ई-ऑफिस महत्त्वाची संकल्पना आहे.

संदर्भ :

1. बि. एल. फाडिया, उच्चत्तर लोकप्रशासनए साहित्य भवन पब्लिकेशन्स्, अग्रा.2015 अवृत्ती
2. ई-प्रशासन महाराष्ट्र शासन अहवाल 2009
3. भारत 2020 वार्षिकी, 2016
4. www.MyGovt.in आपले सरकार वेब पोर्टल, महाराष्ट्र शासन 2018

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri. Dist. Nanded. [M

2-2-1
0C

ISSN 2394-5303

Late Babasaheb De ... Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Printing Area

International Multilingual Research Journal
Issue-33, Vol-04, September 2017

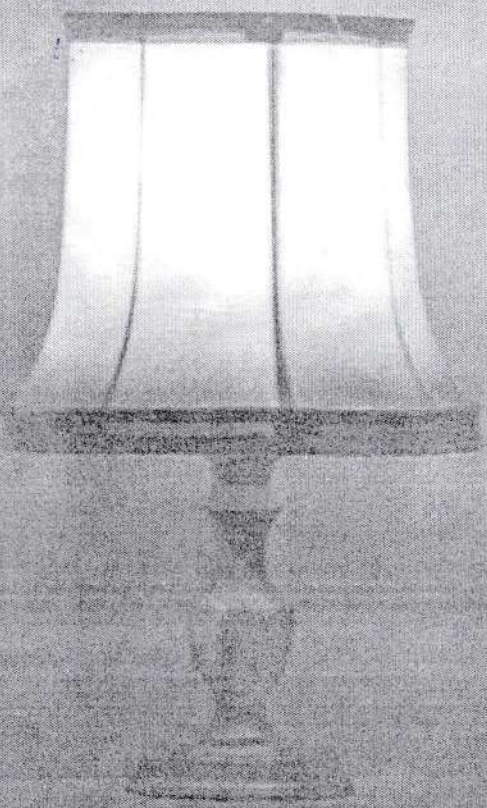

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

www.vidyawarta.com

14) IMAGE OF INDIA IN V. S. NAIPAUL'S NOVEL 'HALF A LIFE'
Sandeep G. Ladkar, Umri. || 63

15) A Retrospect on Agrarian crisis and farmers' suicides in Telangana
Siriman Naveen, BayyaNagaraju, Osmania University || 66

16) ROLE OF WTO AND WORLD BANK IN INTERNATIONAL BUSINESS
S PARWATHALU, Hyderabad. || 72

17) ATOMOSPHERIC CONCENTRAON OF HYPHAL FRAGEMENTS AND INSECTS PARTS ....
G. M. Pathare, Dist. Beed. (MS) || 76

18) A Correlation study between work motivation and Job Satisfaction among Primary Teacher
Prin.Dr Sanjay Shalakrao Shinde, Nandurbar. || 79

19) Scientific literacy and Science Education
Gopal Singh, Lucknow (U.P.) || 81

20) A Bibliometric Study of PhD Theses in English Literature: with special reference to...
Ms. Neha Verma, Dr. Kunwar Singh, Varanasi. || 84

21) IMPORTANCE OF FOOD PRESERVATION
Shraddha A. Vibhute, Parbhani || 89

22) L2 Acquisition-The Rise and Motivation of Error Analysis
Megha Shrivastava, Indore M.P || 91

23) हुंडाबळी : एक समस्या
प्रा.डॉ.एस.जी. अन्सारी, उदगीर जि.लातूर || 93

24) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत खानदेशातील आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान
प्रा.डॉ. भामरे नानाजी दगा, जि. नंदुरबार || 94

25) आरक्षणाचे धोरण
डॉ. शोभा टी. चौधरी, भुसावळ || 98

26) कौटूंबिक हिंसा आणि उपाय योजना
डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे, गारखेडा,औरंगाबाद. || 100

27) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि अस्पृश्यता निवारण
प्रा.डॉ.माधव कदम, ता.कंधार जि.नांदेड || 103

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

Late Babasaheb ... Gorthakar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

3) Setting ground rules in advance
4) Providing well- planned activities
5) Being flexible
6) Active and Creative teaching learning
7) Exhibiting a positive attitude
8) Asking and answering questions
9) Be open minded
10) Be sensitive to the feeling, level of knowledge and degree of sophistication
11) Problem based learning
12) Active listening

Productive thinking is a skill anyone can learn. Ralph Waldo Emerson observed, "All great speakers were bad speakers first". None of us start out in life knowing how to think. It's a skill we learn.

Conclusion

The critical analysis of teacher education in several research studies has identified some weakness in relation to productive thinking development. Focus on teacher education program should be towards developing teachers with productive thinking. Teachers will be able to produce a productive environment in the classroom for an effective teaching learning process through productive thinking. Productive thinking is vital for the effectiveness of teacher education. Productive thinking can help teachers enhance learning and encourage to develop deeper levels of thinking. This can only be done by reorienting the curriculum of teacher education by focusing on the enhancement of productive thinking.

References

- Craig Rusbult, Ph.d. (2011). Productive Thinking (Creative and Critical) in science and life.
- Cullingford, C. (1995). The Effective Teacher Education, London: Cassell.
- Emerson, Ralph Waldo (1994) Collected Poems and Translations, New York: Library of America, ISBN 0-940450-28-3.
- National Council For Teacher Education Act, 1993. Definitions No. 73.
- Socancatl, V., Leon, A., Martinez, C., & Torres, L. (2010). Leading Students to Solve Math's Problem Usings Questions- led learning. Paper presented at the Proceedings of the 4th European Conference on Games- Based Learning: ECGBL 2009.

14

IMAGE OF INDIA IN V. S. NAIPAUL'S NOVEL 'HALF A LIFE'

Sandeep G. Ladkar
Assistant Professor,
Dept. of English,
LBDG Mahavidyalaya, Umri.

****

The present paper focuses on the novel 'Half A Life' which discusses on Naipaul's life in a multicultural society and his sentiment character emergency. The central character in the novel Willie Chandran found himself trapped in between two societies, neither an entire Brahmin nor Dalit. Willie Chandran is portrayed as crevice between the mimicry of the colonizer and his longing to build himself in a riotous world. Naipaul has shown the character that have blended culture and multi cause demonstrated how they battle to discover their personality. In postcolonial notions the issue of social clash happens because of the high ground of colonizers in each circle of colonized lives. Culture assumes an imperative part in the advancement of an individual's character.

The novel Half A Life outlines Willie's steady ousted life from India, England, Africa, and Germany to accomplish self-character yet no place he feels at home. Homi Bhabha's hypotheses of mimicry, hybridity, and third space, as the character making procedure can be connected in the novel.

There is social distance in Willie's blood on the grounds that the father got hitched with an untouchable young lady and denied from his Brahmin social. Willie Chandran has no total Identity of his starting point since his introduction to the world. Like Homi Bhabha's thought of social interpretation a method for transaction between two societies Willie is additionally neither an entire Brahmin nor a dalit. He is struck between half character and half culture of his dad and his mom. Willie feels otherness from his precursors.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, UMRI Pin-431807 Maharashtra

accordingly, "Britain is arranged at an alternate level of reality, firm and stable, while different locales can be consigned to haziners."3 There are a considerable measure of myths about predominance of the colonizers. The ground for social colonization was set up through the engendering of myths about the colonized masses that anticipated them in the most negative light. These myths ingrained a sentiment mediocrity in the brains of the colonized and mentally adapted them for the procedure which the Europeans called "modernization."

Naipaul manages the sex taboos and modernization that needs Willie when he was in India. Willie through his relationship in London and Africa comes to know the contrast amongst Eastern and Western methodologies of life. Naipaul looks to make his stand clear after Willie's first unsuccessful sexual experience with Juno in London. Juno said to him: "A companion of mine says it occurs with Indians. It is a direct result of the masterminded relational unions. They don't feel they need to attempt hand. My dad said his dad used to let him know, fulfil the ladies first. At that point consider yourself.' 'I don't assume you had anyone disclosing to you anything like that. Willie thought about his dad with empathy for the principal time."4 After each new sexual experience, Willie thinks about his pitiful father in India who never has chance to appreciate sexual life, and was step by step assorted into despairing. Willie creatures to sensitivities his dad more ended up noticeably disparaging of the stifling conditions in India.

Through Willie's responses Naipaul sends the message to India, "Life is being acknowledged completely and actually and any stance or pretend leaves on injured and not able to appreciate life."5 the father speaks to political colonized and Willie is social colonized. In London, Willie interacted with parcel of individuals has a place with various races who had come to London to attempt their fortunes as affected by present day refined I here they learnt that English individuals don't prefer to lease spaces for the convenience of the dark individuals. This demonstrates the contempt of white race towards colonized culture. Naipaul additionally uses him them into an investigation of culture of various races including an investigation of interracial sex relationship. "Marxism takes him to the room and Marxism stone in the room. Every one of the ladies he tempts knows that."6

Willie who has Indian root felt timid when he saw naked picture of prejudice and sexual abuse in England. Misuse on the name of Marxism is along these lines straightforwardly assaulted in the novel through character of Richard. Naipaul's characters share his vagrancy. The characters who have blended culture and multi cause demonstrate how they battle to discover their personality, the characters additionally receive the English way of life to deny at least one social attributes keeping in mind the end goal to end up "more respectable" in their estimation. Be that as it may, they in the end find that their personality can't be settled in light of the fact that they are the products of various societies. All characters percycato, Marcus, Graca, Ana, Sorojini Richard, Carla, and Alvaro all have no legitimate place on the planet. All are ousted in their trademark modes. They all are scanning for the completion of their lives. The houses that had appeared to be rented, just by the exceptionally old and inactive now let out any number of young fellows in ridicule Edwardian garments who meandered the avenues searching for blacks. In this foundation of racial mob Willie was again influenced by his before sentiment staying covered up. When he discovers individuals coolly saying those blacks will be a hazard. He feels without a moment's delay debilitated and embarrassed. "He felt individuals were looking at him. He felt the daily papers were about him. After this he stayed and went poorly to school and left London to Africa with Ana."7 In Africa Willie encountered another sort of culture. There were the Portuguese, the African-Portuguese, and the Arabs generally known as Mohammedan. Through the defilement in the administration workplaces and the social association Naipaul discovered blame with the provincial power, as well as with a segment of the colonized.

Works Cited:

1. Ray, Mohan, ed. V.S. Naipaul: Critical essays. Vol.3. New Delhi: Vishal Enclave, 2005. Print.P.234

2. Mukherjee, Meenakshi. A House for Mr. Biswas .Frontline: India's National Magazine 18 May 2001: P.1-5. Print.

3. Naipaul, V.S. Half A Life. London: Pan Macmillan, 2001. Print.

4. Ibid P.69

5. Ibid P.239

6. Ibid P. 91

7. Ibid P. 109

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

SCHOLARS IMPACT
Quarterly
An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

2.2-1
6-7

UGC (CPE) Sponsored
One Day Interdisciplinary National Level Conference
on

"THE PRESENT SCENARIO OF INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES"

16th February 2019

Volume-II, February 2019 (Special Issue)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission

✣ EDITOR IN CHIEF ✣
DR. M. RAGHIB DESHMUKH

✣ GUEST EDITOR ✣
DR. BALASAHEB JADHAV

www.scholarsimpact.com

: Organised by :
Department of Political Science
M.S.P. Mandal's
SHRI SHIVAJI COLLEGE, PARBHANI.
UGC - College with Potential for Excellence NAAC Accrediated A+Grade (Third Cycle)
(Affiliated to : Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded *
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

11.	भारतीय संसदीय लोकशाहीचा ऐतिहासीक आढावा प्रा. डी. एन. रिठे	42 – 45
12.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने आणि उपाययोजना प्रा. अंभोरे ए. जी.	46 – 49
13.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने प्रा. रमेश एकनाथ भारूडकर	50 – 52
14.	भारतीय लोकशाही आणि सोशल मिडिया : आजचे वास्तव प्राचार्य डॉ. सुनंदा तिडके	53 – 55
15.	भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय प्रा. मधुकर विठ्ठल चावरे	56 – 57
16.	दहशतवादाचा भारतीय लोकशाही वरील प्रभाव प्रा. पवार एस. एस.	58 – 61
17.	भारतीय लोकशाहीतील महिलांचे सबलीकरण प्रा. डॉ. जे. एस. ढवळे	62 – 64
18.	लोकशाही आणि सुशासन प्रा. डॉ. मीरा विठ्ठलराव फड	65 – 67
19.	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिलांचा राजकीय सहभाग डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	68 – 71
20.	भारतीय लोकशाही जम्मु काश्मीर मधील दहशतवाद वाढण्यास कलम 370 होणारी मदत एक चिकित्सा प्रा. संदीप भानुदास गवते, डॉ. एन. झेड. पाटील	72 – 74

(19)

पंचायतराज व्यवस्था आणि महिलांचा राजकीय सहभाग

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist Nanded
UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमूख
कै. बाबासाहेब देशमुख
गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी. जि. नांदड.
Email_id: ngadkine@rediffmail.com

आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली तरी. म्हणवा तेवढा सक्रिय राजकीय सहभाग महिलांचा दिसुन येत नाही. पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी १९९२ मध्ये ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीने पहिल्यांदा स्थानिक शासनात महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देण्यात आले त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली परिणामी संपूर्ण देशामध्ये नेतृत्व करण्यासाठी स्त्रीया पुढे आल्या. देशाची अर्धी शक्ती म्हणुन ज्या घटकाला संबोधले जाते तो घटक स्थानिक राजकारणात सहभागी झाला. ग्रामीण भागातील प्रश्न मांडण्यास महिलांना व्यासपीठ मिळाले. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका व महानगरपालीका इत्यादी स्तरावरील भुमिका पार माडण्यासाठी महिलांना संधी प्राप्त झाली.

भारतीय समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांचा समावेश होऊन त्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. असे असले तरी भारतिय समाजाच्या मानसिकते मूळे या मार्गात महिलांसमोर अनेक अडचणी आहेत. ग्रामपंचायतीपासून ते जिल्हापरिषदेपर्यंत त्या निवडुन तर येत आहेत. परंतु पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे त्यांना अनंक अडचनींना सामोरे जावे लागत आहे. महिला सरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य, पंचायत समिती सदस्य. पंचायत समिती सभापती पदावर आराजमान तर होत आहेत परंतु त्यांच्या जागेवर त्यांचे पतीदेवच सक्रिय सहभागी होताना दिसुन येत आहेत. आजही मोठ्या प्रमाणात महिला. फक्त नामधारी सदस्य बनुन राहिल्या आहेत. आणि त्यांच्या जागेवर त्यांचे पती, भाऊ किंवा वडील काम करताना दिसुन येत आहेत. पुरुषप्रधान संस्कृती, शिक्षणाचा अभाव आत्मविश्वासाची कमतरता, कौटुंबिक कामे, सामाजिक मानसिकता अशा अनेक कारणामुळे स्त्रिया प्रभावीपणे राजकिय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होताना दिसुन येत नाहीत. केवळ नेतृत्वाच्या बाबतच उपहासाची स्थिती आहे असे नाही तर भारतीय स्त्रिया मतदार म्हणूनही आपली भुमिका योग्यरितीने बजावत नाहीत. मतदानाच्या दिवशी सार्वजनिक सुट्टी असुनही मतदारास प्रचंड उदासिनता आहे. याला सुशिक्षित व निरक्षर असे दोन्ही मतदार जबाबदार आहेत. जोपर्यंत स्त्रियांचा खऱ्या अर्थाने राजकिय विकास होणार नाही तोपर्यंत मतदानाच्या टक्केवारीत वाढ होणार नाही. तसेच राजकीय व्यवस्थेतील दोष दुर करण्यासाठी सुद्धा महिलांचा सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाहिला प्रगल्भ बनविण्यासाठी स्त्रियांचा प्रभावी सहभाग आवश्यक आहे.

पंचायतराज व्यवस्थेत महिला दुर्बलकिरणाची कारणे:

प्राचिन कालखंडा पासुन ते आजपंत पुरूशप्रधान संस्कृती व संकुचित सामाजिक विचारधारामुळे महिलांच्या स्वातंत्र्यावर व राजकीय सक्रिय सहभागावार अनेक बंधने निर्माण झाली आहेत. या बंधनामुळेच महिला वर्ग आजपर्यंत दुर्बल राहिला आहे. पंचायतराज व्यवस्थेत, कुटुंबात आणि राष्ट्रीय पातळीवर प्रभाविपणे आपली छाप सोडु शकला नाही त्या कारणांची सविस्तर चर्चा करून त्यावर काही उपययोजना करणे हाच उद्देश या लेखनाभागचा आहे.

अंधश्रद्धा व वाईट प्रया परंपरा ही एक समस्या महिलांच्या सक्रिय राजकीय सहभागतील प्रमुख अडचण आहे. बालविवाह 'हुंडा' पद्धती, विधवा पुनर्विवाहस बंदी. पुजा–पाठ, उपवास अशा अनंक वाईट रुढी प्रथा–परंपरेत महिला अडकुन पडली आहे त्यामुळे तिला या समस्येतुन बाहुर पडुन सार्वजनिक जीवनात सहभागी होणे गरेजेचे आहे.

निरक्षरता व दारिद्रय एक प्रमुख समस्या महिलांना सक्रियपणे पंचायतराज व्यवथेत सहभागी होऊ देत नाही. भारतिय स्त्रियांमध्ये प्रचंड निरक्षरता आहे. निरक्षेतरेमुळे स्त्रियांना राजकिय प्रक्रियेचे ज्ञान मिळू शकत नाही. शिक्षणाच्या आभावाने, त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वाची कमतरता व परावलंबित्व वाढते निरक्षरते मुळे त्यांच्यामध्ये स्वतंत्र जाब विचारण्याची क्षमता निर्माण होत नाही. निरक्षरतेमुळे राज्य घटना, विविध कायदे यांचे ज्ञान त्यांना प्राप्त होत नाही म्हणुन त्या प्रभावीपणे निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत नाहीत. निरक्षरतेबरोबर ग्रामिण, भागात दारिद्राचे प्रमाणही खुप मोठे आहे त्यामुळे जापर्यंत ग्रामिण कुटुंबांचा आर्थिक विकास होत नाही, तोपर्यंत महिला ग्रामिण राजकारणात सक्रियपणे सहभागी होणार नाहीत.

आर्थिक परावलंबित्व हे एक प्रमुख कारण स्त्रियांच्या सक्रिय राजकीय सहभागा समोर आहे. भारतात सेवा व उद्योग क्षेत्रात एकूण स्त्रियांच्या प्रमाणात त्यांचा सहभाग खुप कमी आहे. संपत्तीच्या अधिकारापासुन महिला वंचित आहेत शेती, उद्योग किंवा नोकरी या सर्वच ठिकाणी महिलांचे प्रमाण आल्प आहे त्यमुळे त्यांना आर्थिक दृष्ट्या पिता, पती किंवा भाऊ यांच्यावर अवलंबुन रहावे लागते. स्वतःचे उत्पनाचे साधन नसल्यामुळे ते स्वतः निवडणुकीत खर्च करु शकत नाहीत त्यामुळे त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभागावर अडचणी येतात.

स्त्रिया पंचायतराज व्यवस्थेत सक्रिय सहभागी होताना दिसुन येत नाहित त्याचे आणखी एक कारण म्हणजे आजच्या राजकारणातील वाढते गुनहेगारीकरण, निवडणुकांमध्ये होणारा काळ्या पैशाचा वापर , निवडणुकांमधील जातीय राजकारण हे होय, पंचायतराज व्यवस्थेतील निवडणुकांमध्ये माठ्याप्रमाणात पैसा, दारु, मटन व इतर वस्तु भेट देऊन मतदारांना वळविण्याचा प्रयत्न केला जातो आगोदरच आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी असलेल्या महिला याबाबी पुरुषांकडुनच करवून घेतानां दिसुन येतात त्यामुळे परिणामी निवडणूकीनंतर पुढील कामकाजात पुरुषच सक्रिय होताना दिसुन येतात. म्हणुन जोपर्यंत निवडणुकांमध्ये पावित्र्य येत नाही तोपर्यंत महिलांच्या सक्रिय राजकीय सहभागावर प्रश्नचिन्हच आहे.

महिला पंचायतराज व्यवस्थेत सक्रीय सहभागी होण्याबाबातची आणखी एक प्रमुख अडचण म्हणजे समाजाचा महिला प्रतिनिधिकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन किंवा समाजाची मानसिकता होय. राजकारणातील यशस्वी स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोनही निकोप नाही. यशस्वी राज्यकर्त्या स्त्रियांकडे संशयित नजरेने पाहीले जाते. प्रसारमाध्यमे सतत याच्या शोधात असतात की कुठे या स्त्रीची तिच्या वैयक्तीक जीवनाची बातमी मिळते आली आपण त्याचे भांडवल करुन पैसा मिळवू या वृत्तीमुळे तसेच पुरुष राजकत्यांच्या बेशिस्तपणा, संसद व सभगहातील असभ्य वर्तन, घराणेशाही, बिल्ड़र लॉबी, संरजामशाही, गुंडगिरी यामूळे स्त्रियांचाही राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण निरोगी नाही. त्यामुळे त्या राजकीय तज्ञ असल्या तरी देशाच्या राजकारणाला व ग्रामिण विकासाला वळण लावण्यात अयशस्वी ठरत आहेत.

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवा यासाठीची भारतीय संवीधानातील तरतुदीः

१) महिलांना कादद्यानुसार सर्व क्षेत्रात समान संधी (कलम १४)
२) कोणत्याही नागरिकास लिंग, जात, धर्म, जन्म ठिकाण किंवा इतर कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करता येणार नाही. (कलम १५–(३))
३) सरकार महिला आणि बालकल्याण यासंबंधी कोणत्याही विशेष तरतूद करू शकते (कलम १५(३))
४) कोणत्याही शासकीय कार्यालयात नोकरी अथवा रोजगार यामध्ये देशातील सर्व नागरिकांना समान संधी दिली जाईल. (कलम – १६)
५) स्त्री पुरुषांना उदरनिर्वाहाचे साधन उपलब्ध करुन देताना सरकारने समानतेचे धोरण राबविले पाहिजे. समान काम–समान वेतन स्त्री–पुरुषांना दिले पाहिजे. (कलम ३६(क))
६) सर्वांना समान संधी आणि मुफ्त कायदेशीर मदत या तत्वावर आधारित कलेले कायदे. किंवा योजना यापासुन स्त्री अथवा पुरुष वचिंत राहणार नाहित (कलम ३६(१))

Late Babasaheb Deshmukh Gorhekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

आंतरराष्ट्रीय पातळीवारील काही प्रयत्न :

महिला विकास व महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला पाहिजे या हेतुने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ही वेळोवेळी काही उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहेत. त्याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येतो–

१) डिसेंबर १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवाधिकार जहहिरनाम्यात महिला अधिकारांचा समावेश करण्यात आला. यात स्त्री–पुरुष यांच्यासाठी समान अधिकारांचा उल्लेख करण्यात आला आहे.
२) महिलांना राजकिय अधिकार मिळावा, राजकीय निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढावा. यासाठी १९५२ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघातर्फे महिलांच्या राजकीय अधिकाराचा महात्वपुर्ण ठरावा पास करण्यात आला.
३) १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघाने घोषीत केले. त्यानिमित्त एका आंतरराष्ट्रीय महिला परिषेदेचे आयोजनही केले.
४) १९७६ मध्ये युनोच्या अधिपात्यखाली महिलांसाठी एक अंतरराष्ट्रीय संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेचे पुमुख कार्य म्हणजे महिलांशी निगडीत प्रश्नासंबंधी संशोधन करणे आणि त्याच्या सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वढविण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.
५) संयुक्त राष्ट्र संघाकडुन एका अंतरराष्ट्रीय महिला आयोगाची ही स्थापना करण्यात आली.
६) १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाकडुन एक महत्वपुर्ण ठराव संमत करण्यात आला तो म्हणजे महिलांविरुद्ध लिंगभेदावर आधारीत भेदभावाचे धारण नष्ट करण्यासंबंधीचा ठराव होय. या ठरावानुसर महिलांना राजकिय, आर्थिक, सांस्कृतीक व नागरी क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार मिळण्याची मागणी करण्यात आली.
७) १९९५ मध्ये चीनच्या बिजिंग शहरात आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेचे आयोजन करण्यात आले.
८) २००० मध्ये न्युयार्क येथे अंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेचे आयोजन करण्यात आले.

अशा रितीने आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही महिला सबलीकरण, महिला विकास किंवा महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीकोणातुन वेळोवेळी वरिल प्रमाणे प्रयत्न झालेले दिसुन येतात.

पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी उपाययोजना :

पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांच्या सक्रिय राजकीय सहभाग वाढावा यासाठी काही ठोस पावले उचलावे लागतील.

१) कौटुंबिक पातळीवार पुरुषांनी महिलांना विविध निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य महिलांना द्यावे.
२) मुलां मुली मध्ये भेदभाव न करता समान मानावे.
३) महिलांचा आत्मविश्वास व विविध कार्यातील सहभाग वाठविण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहित करावे.
४) महिलांनी राजकारणत यावे यासाठी शालेय शिक्षणापासुन प्रयत्न व्हावेत.
५) स्त्रीयांच्या राजकीय सक्रियेतेसाठी पुरुष मानसिकतेत बदल होणे आवयक आहे.
६) राजकारणातील ,महिलांविषयी समाजाचा दृष्टीकोन बदलला पाहीजे.
७) महिलांना राजकीय प्रक्रियेत यशस्वी व्हायचे असेल तर पक्षरचना, पक्षसंघटना यात बदल व्हायला पाहिजेत.
८) महिलांनाही स्वताला ओळखुन अंधश्रद्धा, पुरुषप्रधान संस्कृती, सामाजिक गुलामगिरी यातुन बाहेर पडुन समाजाचा, देशाचा विचार करवा.

जोपर्यंत देशातील प्रत्येक व्यक्ती स्त्रीयांबद्दलचा दृष्टीकोन बदलणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थान महिलांचा पंचायतराज व्यवस्थेतील सक्रिय सहभाग वाढणार नाही किंबहुना एकूनच भारताच्या राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग वाढणार नाही म्हणुन प्रथमतः सामाजिक दृष्टीकोन बदलला पाहीजे. पुरुषप्रधान मानसिकतेला तिलांजली देऊन स्त्री–पुरुष समानतेचे तत्व प्रामाणिकपणे जापर्यंत स्विकारले जाणार नाही तोपर्यंत महिलांचा सक्रिय राजकीय सहभाग वाढणार नाही हे निश्चीत. महिलांचा पंचायतराज व्यवस्थेत सक्रिय सहभाग वाढविण्यासाठी शालेय शिक्षणापासुन प्रयत्न आवश्यक आहेत. कुटुंबव्यवस्था व प्रसारमाध्यमांनी महिलांच्या राजकीय विकासावर अधिक लक्ष केंद्रीत करावे. महिलांना संधी मिळाली तर त्या संधीचे सोने करतील. महिलांचा राजकीय विकास हा सता संपत्ती, निर्णय प्रक्रियेतील सक्रियता यावर अवलंबुन आहे. स्त्रियांच्या सक्रिय राजकीय सहभागाशिवाय भारतासारख्या सर्वात मोठ्या लोकशाही राष्ट्रला महासत्तचे स्वप्न पूर्ण करता येणार नाही.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Dist. Nanded

संदर्भ

१) रणजित परदेशी, सुरेश पगारे, लोहियावाद समाजवाद आणि जाती स्त्री दास्य अंताची क्रांती, क्रांतीसिंह नाना पाटील अकादमी प्रकाशन.
२) बेडेकर दि. के., धर्माचिंतन, लोकवाङ्मम गृह मुंबई, २००२
३) गाडगीळ स. रा., लोकायत, लोकवाङमय गृह, मुंबई, २००२
४) द्विवेदी राकेश, महिला सशक्तीकरण, चुनेतियाँ, एव रणनितीयाँ, पुर्वाशा प्रकाशन, भोपाल, २००५
५) हिंगोले रेखा, स्त्री सक्षमीकरण आणि स्वंयसेवी संघटना, पी. एचडी. ग्रंथ.
६) तडखलकर नंदिनी, महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान, निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
७) लोकरज्य, मार्च २००८
८) समांजकल्याण योजना, महाराष्ट्र शासन, जुन १९९७

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri Dist. Nanded. (M.S.)

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019

SPECIAL ISSUE- 83

खण्ड - चार

समकालीन हिंदी कथा-साहित्य में विविध विमर्श

(दलित, पुरुष तथा अन्य विमर्श)

विशेषांक संपादक :

डॉ.सौ. सुरैय्या इसुफअली शेख

असोसिएट प्रोफेसर तथा शोध निर्देशक

अध्यक्षा, हिंदी विभाग,

मा.ह. महाडीक कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय,

मोडनिंब, तह. माढा, जि. सोलापुर, महाराष्ट्र-भारत.

अध्यक्षा, हिंदी अध्ययन मंडल, सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

35	मीरा कृत नाटक कंधे पर बैठा था शाप में स्त्री-विमर्श का एक नया वातायन सौ.विद्या चौगुले	128
36	सुरेंद्र वर्मा के नाटकों में अभिव्यक्त नारी विमर्श (सूर्य की अंतिम किरण से सूर्य की पहली किरण तक के विशेष संदर्भ में) डॉ.भारत खिलारे	132
37	स्त्री विमर्श : हिंदी सिनेमा लेफ्ट डॉ.अनिता शिंदे	138
38	सुशीला टाकभौरे की कविताओं में चित्रित नारी (तुमने उसे कब पहचाना के संदर्भ में) डॉ.सुनील बनसोडे	142
39	पर्यावरण के प्रति चिंता व्यक्त करता उपन्यास :अपना मन उपवन डॉ.एस.टी.मेरवाडे	143
40	संप्रदायिक कट्टरता और हिंदी उपन्यास साहित्य (मुन्नी मोबाईल उपन्यास के विशेष संदर्भ में) डॉ.जहीरुद्दीन र.पठान	147
41	शिवमूर्ति के कथा- साहित्य में चित्रित नारी समस्याएँ प्रा.संतोष बंडगर	153
42	मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों के में चित्रित नारी किशन कोडगावे	159
43	समकालीन हिंदी कथा साहित्य में नारी विमर्श डॉ.बाळू हांडे	162
44	मैत्रेयी पुष्पा का उपन्यास 'चाक' नैन सिंह	165
45	२१ वीं सदी के प्रथम दशक के उपन्यासों में चित्रित दलित जीवन प्रा. सिद्धाराम पाटील	171
46	मोहन दास नैमिशराय की कहानी में दलित चेतना प्रा. जी. एम. पांडगळे	175
47	समकालीन कथा साहित्य में नारी विमर्श डॉ. विद्या शिंदे	177
48	समकालीन हिंदी काहानियों में दलित विमर्श डॉ. दत्ता साकोले	179
49	हिंदी साहित्य में दलित विमर्श प्रा. व्ही. एच. वाघमारे	182
50	राजेंद्र अवस्थी के कथा साहित्य में आदिवासी संस्कृती डॉ. नागरत्ना के.	185
51	मुस्लिम समाज की संघर्ष गाथा : 'झीनी झीनी बीनी चदरीया' माजीद पटेल	188

इस अंक के सभी अधिकार प्रकाशकने आरक्षित किये है। प्रकाशित आलेख पुन:प्रकाशित करने से पहले प्रकाशक एवं लेखक की संयुक्त लिखित अनुमती जरुरी है । प्रकाशित आलेखो में व्यक्त मंतव्य केवल लेखक के है, इन मंतव्य से संपादक और प्रकाशक सहमत हो, यह जरुरी नहीं है । आलेख के संदर्भ में उपस्थित कॉपीराईट (Originality of the papers) की जिम्मेवारी स्वयं लेखक की है ।

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 83 (खण्ड- 4) : समकालीन हिंदी कथा- साहित्य में विविध विमर्श
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra) Vandeo

संप्रदायिक कट्टरता और हिंदी उपन्यास साहित्य
('मुन्नी मोबाइल' उपन्यास के विशेष संदर्भ में)

डॉ. ज़हीरुद्दिन र. पठान
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय,
उमरी. ज़ि. नांदेड

प्रिय भारत देश, जो कभी 'सोने की चिड़िया' कहलाता था। यह वही देश है, जिसकी प्रशंसा में कभी कवि इक़बाल ने -**'सारे जहाँ से अच्छा हिंदोस्ताँ हमारा'** तराना लिखा था। आज वही भारत देश गरीबी, भूखमरी, महँगाई, बेकारी, अज्ञान एवं अंधविश्वास, दलितों, आदिवासियों, अल्पसंख्यकों, महिलाओं, किसानों तथा अन्य पिछड़ी जातियों का शोषण, रिश्वतखोरी, घपले एवं घोटाले, राजनीति का अपराधीकरण, जातिवाद, संप्रदायवाद, नक्सलवाद, आतंकवाद, भाषावाद, प्रांतवाद, पूँजीवाद जैसी अनगिनत समस्याओं से लगातार जूझ रहा है। 'हर नागरिक को समान अवसर मिलना चाहिए।' इस संवैधानिक अधिकार के बावजूद विशेष व्यक्ति, जाति और समूह को ही सारी सुविधाएँ प्राप्त हैं और देश के पिछड़े वर्ग- एस.सी., एस.टी., ओ.बी.सी., आदिवासी और मुसलमान- को रोटी, कपड़ा, मकान, शिक्षा और स्वास्थ्य जैसी मुलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए भी आज़ादी के बाद से लेकर आज तक निरंतर संघर्ष करना पड़ रहा है। विशेषतः देश के अल्पसंख्यक मुस्लीम समाज की स्तिथि अत्यंत चिंताजनक है। मुस्लीम समाज की एक बड़ी आबादी गरीबी, दरिद्रता, अशिक्षा और अभावों में जीवन जीने को विवश है। महासत्ता बनने का सपना देखने वाले देश यह तस्वीर निश्चित ही निराशाजनक है।

सरकारी सरपरस्ती में सांप्रदायिक ताकतों को बढ़ावा देना, विकास करने की बजाए हमेशा उन्हें सांप्रदायिकता के नाम पर डर और ख़ौफ के माहौल में रखना, वोट बँक के तौर पर इस्तेमाल करना अब भारतीय मुसलमानों का मुकद्दर बन गया है। हालाँकि आज़ाद भारत में मुसलमानों ने हमेशा धर्मनिरपेक्ष ताकतों का साथ दिया, हमेशा स्वतंत्रता, समता, बंधुता और न्याय का पक्ष लिया, देश की उन्नति में बढ़-चढ़कर हिस्सा लिया। किंतु उसके साथ हमेशा अन्याय किया जाता रहा, उसे मुख्य प्रवाह से जान-बूझकर दूर रखा गया और सांप्रदायिकता की आग में उसे बार-बार झोंका गया। यहाँ तक कि बाबरी मस्जिद की शहादत भी धर्मनिरपेक्ष सरकार की ही देन है, जिसने देश में सदियों से चली आ रही सांप्रदायिक सौहार्द की भावना को तार-तार करने के साथ ही देश के मुसलमानों में हमेशा के लिए डर, अविश्वास और ख़ौफ की भावना को भर दिया। पिछले दो दशकों से भारतीय मुसलमानों के साथ षडयंत्र पर षडयंत्र किए जा रहे हैं, जिसमें उन्हें आतंकवादी करार देकर निरपराध युवकों कों गिरफ्तार किया जा रहा है। तीन तलाक के नाम पर मुस्लीम पर्सनल लॉ बोर्ड को खत्म करने की साजिश, वक्फ बोर्ड की संपत्तियों की सामूहिक लूट, कभी गौरक्षा के नाम पर, कभी लव जिहाद के नाम पर तो कभी राम मंदिर के नाम पर निर्दोषों का कत्लेआम, फर्जी इन्काउन्टर, केवल संदेह के आधार पर जेल में ठूँसना, बगैर मुकदमा चलाए बरसों हिरासत में रखना, मुकदमे की प्रक्रिया में जान-बूझकर देरी करना आदि सामाजिक न्याय की कोशिशों का गला घोंटने और न्याय के नाम पर अन्याय के बेहतरीन उदाहरण हैं। इसके विपरीत नरेंद्र दाभोळकर, गोविंद पानसरे, कलबुर्गी, रोहित वेमुला,

समारोह के अध्यक्ष 'बहुवचन' पत्रिका के संपादक प्रोफेसर राजेंद्र कुमार जी ने उपन्यास के विषय में कहा, "भूमंडलीकरण समाज को जोड़ता नहीं, बल्कि बाँटता है-एक नहीं होने देता। सांप्रदायिकता भी यही काम करती है। इन दोनों संदर्भों में प्रदीप सौरभ का उपन्यास मुन्नी मोबाइल काफी अहम है। यह उपन्यास सांप्रदायिकता और भूमंडलीकरण, दोनों के ख़तरों से लोगों को आगाह करता है।"[१] इस अवसर पर प्रदीप सौरभ जी ने भी अपनी तरफ से उपन्यास के बारे में बताया, "गुजरात में रहते हुए उन्होंने जो रिपोर्टिंग की और उस दौरान उन्हें जो सच दिखाई दिया, उसी अनुभव को उन्होंने पन्नों पर उकेर दिया।"[२]

'मुन्नी मोबाइल' उपन्यास का मुख्य चरित्र आनंद भारती है, जो वरिष्ठ पत्रकार हैं। यह उपन्यास डायरी और रिपोर्टिंग शैली में लिखा गया है। उपन्यास दिल्ली और उसके आसपास के तेज़ी से विकसित होते एन. सी. आर. (गुड़गाँव, नोएडा और आसपास का इलाका), गुजरात और युरोप की पृष्ठभूमि में लिखा गया है। इस उपन्यास में एक साथ कई कथाएँ हैं।

'मुन्नी मोबाइल' उपन्यास की मुख्य कथा सन् २००२ में हुए गोधरा कांड और उसके बाद सारे गुजरात में बड़े ही नियोजित ढंग से, सरकारी देख-रेख में संपन्न मुसलमानों के भयंकर तथा अमानवीय कत्लेआम की दिल दहला देने वाली दास्ताँ है। गुजरात के तत्कालीन मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी की छत्रछाया में और गुजरात पुलिस के सहयोग से दंगाईयों ने इस पूरे हत्याकांड को अंजाम दिया। आनंद भारती इसके चश्मदीद गवाह हैं। 'संघ परिवार ने गुजरात को हिंदुत्व की प्रयोगशाला बनाया था। हिंदुस्तान को हिंदू राष्ट्र कैसे बनाया जाये, वह इसका प्रयोग गुजरात में कर रहे था। इस प्रयोगशाला के मुख्य वैज्ञानिकों में मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी और विश्व हिंदू परिषद के अंतरराष्ट्रीय महासचिव प्रविण तोगड़िया थे। तात्कालिक रणनीति के तहत गोधरा से गांधी नगर पहुँचने की योजना बनाई जा रही थी। दिल्ली फिलहाल दूर थी।'[३] और आख़िर सन् २०१४ में दिल्ली पहुँच ही गए।

प्रदीप जी ने उपन्यास की दूसरी प्रमुख कथा- जो गुजरात नरसंहार की पृष्ठभूमि में लिखी गई है, - का प्रारंभ सन् २००२ के फरवरी में गुजरात में हुए 'गोधरा कांड' से किया है। गुजरात के मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी से लेकर सभी भगवा आंतकवादियों ने गुजरात में हुए मुस्लीमों के नरसंहार को 'गोधरा कांड' की प्रतिक्रिया कहा। अयोध्या में कारसेवा कर २७ फरवरी २००२ को साबरमती एक्सप्रेस से अहमदाबाद लौट रहे कारसेवकों के कोच एस-६ को कुछ बदमाशों ने आग लगा दी, जिसमें लगभग ५८ लोगों की जलकर मौत हो गई। आग लगने के और भी कारण बताए गए। इसकी जाँच कर रहे जस्टीस बॅनर्जी और जस्टीस नानावटी ने अलग-अलग कारण दिए। किंतु हिंदू ब्रिगेड का मानना है कि आग मुसलमानों ने लगाई। इसी गोधरा ने देश की राजनीति में तीव्र ध्रुवीकरण किया। वैसे ध्रुवीकरण की नींव तो ६ दिसम्बर १९९२ को ही पड़ गई थी, जिस दिन भगवा ब्रिगेड ने बाबरी मस्जिद को ध्वस्त कर दिया था।

प्रदीप सौरभ जी ने बाबरी मस्जिद के ध्वंस और उसके पीछे के हिंदू ब्रिगेड के षडयंत्र एवं ज़हरीली सोच की पूरी कहानी को अपने इस उपन्यास में साफ-साफ बयान कर दिया है, न कोई लुकाव और न कोई छिपाव। प्रदीप जी के शब्दों में, 'अयोध्या में सिर्फ एक ही नारा था-बाबरी मस्जिद को एक धक्का और दो। हिंदू बवालियों का मानना था कि बाबरी मस्जिद जिस प्लॉट में थी उसी में उनके भगवान श्रीराम का जन्म हुआ था। हिंदू इस ज़मीन पर रामलला का भव्य मंदिर बनवाना चाहते हैं। उनकी आस्था का सवाल था। ऐसी आस्था जो तर्कों से परे थी। उसके लिए ज़रूरी था कि बाबरी का ध्वंस किया जाये। पुलिस की सुरक्षा और

Late Babasaheb Deshmukh Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded Pin-431809 Maharashtra

संरक्षण में बाबरी का ध्वंस हुआ।'[४] और यह सब दुनिया के सबसे बड़े धर्मनिरपेक्ष एवं लोकतांत्रिक होने का ढिंढोरा पीटने वाले देश में संपन्न हुआ, जिसे पूरी दुनिया ने खुली आँखों से देखा।

बाबरी मस्जिद के ध्वंस की पटकथा पहले ही लिखी जा चुकी थी, जिसके लिखने वालों में लालकृष्ण अडवाणी, उमा भारती, मुरली मनोहर जोशी. आदि प्रमुख थे। लालकृष्ण आडवाणी दो साल पहले रामजन्म भूमि पर मंदिर निर्माण के लिए सोमनाथ से अयोध्या तक 'संकल्प यात्रा' (वास्तव में 'दंगा यात्रा') निकाल चुके थे। मंदिर तो नहीं बना, किंतु हाशिए पर पड़ी भारतीय जनता पार्टी को हिंदुओं का समर्थन मिलता गया। भारतीय जनता पार्टी और उसके सहयोगी भगवा संगठन भगवान राम के नाम पर आज़ादी के बाद देश को पहली बार सांप्रदायिक धरातल पर बाँटने में सफल हो गए। भगवान राम के कंधों पर चढ़कर भारतीय जनता पार्टी दिल्ली पहुँचने में कामयाब हो गई। १९९६ में तेरह दिन की और १९९८ में तेरह महिनों की सरकार बनीं। १९९९ में बीस-बाईस छोटे मोटे दलों की खिचड़ी पका कर अटल विहारी वाजपेयी तीसरी बार प्रधानमंत्री बन गए। और पार्टी भगवान राम को भूल गई। उन्हें अभी तक अपने भव्य मंदिर का इंतज़ार है।

सन् २००२ में हुए 'गोधरा कांड' के वक़्त गुजरात में भारतीय जनता पार्टी की सरकार थी और केंद्र में भी। विधान सभा के चुनाव करीब थे और अंदरूनी सर्वे के अनुसार पार्टी बुरी तरह हार रही थी। ऐसे में केशुभाई पटेल को हटाकर नरेंद्र मोदी को गुजरात का मुख्यमंत्री बनाया गया। गोधरा कांड के वक़्त मुख्यमंत्री बने मोदी छः महीने ही हुए थे। मोदी ने इस गोधरा कांड का पूरा-पूरा लाभ उठाया और लाशों पर राजनीति की रणनीति बनाई। प्रदीप जी के शब्दों में, 'उन्होंने गोधरा में मृतकों का पोस्टमार्टम कराने की बजाय लाशों को अहमदाबाद ले जाने का फैसला किया। यदि मोदी यह फैसला नहीं करते तो सैंकडों लोगों की जान बचाई जा सकती थी। असल वे लाशों पर राजनीति की रणनीति बना रहे थे। पूरा खाका उनके दिमाग में खिंच चुका था।'[५]

'मुन्नी मोबाइल' उपन्यास में सांप्रदायिकता की चरम सीमा देखने को मिलती है। गुजरात जलाने की योजना पहले ही बनाई जा चुकी थी। दंगाइयों को बस एक बहाना चाहिए था, अतः साबरमती एक्सप्रेस को चुना गया और मरने के लिए गरीब लोगों को मुफ्त यात्रा दर्शन के लिए ले जाया गया। आदमी धार्मिक उन्माद में कितना अंधा हो सकता है, कितना गिर सकता है, इसका अनुमान इसीसे लगाया जा सकता है कि मुसलमानों का नरसंहार करने के लिए हिंदू ब्रिगेड ने अपने ही समुदाय के गरीब लोगों को अपने हाथों जलाया। प्रदीप जी लिखते हैं, 'पोस्टमार्टम के बाद लाशों को उनके परिवारों को सौंपने का सिलसिला शुरू हुआ। अहमदाबाद के बाहरी इलाके रामोल के जनता नगर के लगभग एक दर्जन कारसेवक वहाँ थे। सभी गरीब परिवार से थे। बताते हैं कि मरने वाले घूमने फिरने की गरज से अयोध्या गए थे। 'विश्व हिंदू परिषद' वाले उन्हें मुफ्त यात्रा के नाम पर पटा कर ले गये थे। अन्य मरने वाले भी निम्न मध्यवर्ग के ही थे। ....अयोध्या गए लोगों में अहमदाबाद के संभ्रान्त इलाकों नवरंगपुरा और सेटेलाइट आदि से कोई नहीं था।'[६]

संप्रदायिक दंगों को रोकने की, पीडितों की सहायता करने की ज़िम्मेदारी पुलिस की होती है। पुलिस कई बार अपनी जान पर खेलकर लोगों की रक्षा भी करती है। लेकिन देश में अक्सर सांप्रदायिक दंगों के समय पुलिस की भूमिका संदेहास्पद रही है। तभी तो लगातार दो महीनों-तीन महीनों तक गुजरात में नरसंहार होता रहा है। गुजरात पुलिस ने नरसंहार रोकने की बजाए दंगाइयों की मदद करती रही और इसको सारी दुनिया ने देखा और उस समय गुजरात के गृहमंत्री नरेंद्र मोदी थे और गृहराज्य मंत्री अमित शाह। प्रदीप

सौरभ जी ने उपन्यास में गुजरात पुलिस सच्चाई बयान कर दी, 'पुलिस बल के संघीकरण के चलते दंगाइयों की सुरक्षा में वे तैनात हो गये थे। मुसलमानों को उनके घरों में कैद कर दिया गया था। खिड़की से सिर निकालते ही सेल दाग दिये जाते। दूध-पानी और राशन जैसी सुविधाओं से वे महरूम हो गये थे। हिंदू इलाकों में कर्फ्यू के बाद भी जनजीवन सामान्य था। मैकडॉनाल्ड्स, डॉमिनो, यूएस पिज्जास और मल्टीप्लेक्सों में देर रात तक लोग मौजमस्ती में जुटे थे।'[७]

'मोदी सरकार ने दंगों की स्क्रिप्ट लिख ली थी। पुलिस द्वारा दंगाइयों को खुली छूट देना तय हो चुका था। खून का बदला खून। दंगाई मुस्लिम बस्तियों में पुलिस के नेतृत्व में पहुँचने लगे। हमले पर हमले। लाशें जमीन पर बिछने लगीं। गुजरात की फिज़ा में लाशों की दुर्गंध तैरने लगी। .....गुलबर्ग सोसायटी आग के हवाले कर दी गई। .....पैंतालिस लोग मारे गए। नरोडा-पाटिया में दंगाइयों ने बस्ती को दोनों ओर से घेर कर आग लगा दी। करीब सौ लोगों का वहीं कब्रिस्तान बन गया। वडोदरा में बेस्ट बेकरी की भट्टी में बेकरी के मालिक के पूरे परिवार को झोंक दिया गया। .....पचमहल जिले में पाण्डरवाडा में बिलकीस बानों के साथ सामूहिक बलात्कार किया गया। सरदारपुरा की कहानी में भी तीस लोग ज़िन्दा दफन कर दिये गये। . .....दंगाइयों की रणनीति से लग रहा था कि गोधरा अग्निकाण्ड न भी होता, तो भी गुजरात में दंगो की भूमिका तैयार थी। दंगाई वोटरलिस्ट लेकर मुसलमानों के घरों पर हमला कर रहे थे। .....गुजरात में मुसलमान होना गाली बन गया था। मुसलमान पाकिस्तानी हो गये थे और हिंदू राजा हिन्दुस्तानी। एक देश में दो देश। खास तरह की दाढ़ी और टोपी किसी की भी मौत का सबब बन सकती थी।'[८]

गुजरात नरसंहार के दौरान स्वास्थ्य सेवाएँ भी सांप्रदायिक आधार पर बंट गईं थीं। घायलों के साथ आने वालों को भी नहीं बख्शा जा रहा था।[९] सरकारी मदद भी मुस्लीम इलाकों में नहीं पहुँच रही थी।[१०]

हज़ारों लोग राहत शिबीरों में रहने को विवश थे, अहमदाबाद, शाहआलम की मज़ार। यहाँ भी भेदभाव अपनी चरम सीमा पर था। सब ओर अव्यवस्था ही अव्यवस्था। बावजूद इसके लोग अपने घरों को लौटना नहीं चाह रहे थे। राहत शिबीरों में रह रहे लोगों की कहानियाँ दिल दहला देने वाली थीं। आनंद भारती जब पहली बार इस शिबीर में पहुँचे तो चीख-चिल्लाहट ने उनके कान के पर्दे फाड़ दिये। शाहआलम के दृश्य कड़वी सच्चाई थे। वे किसी हॉरर फिल्म के दृश्य नहीं थे। ये सब धर्म के नाम पर गांधी की जन्मस्थली गुजरात में सताये गये लोग थे। मारा तो मारा। काटा तो काटा। जलाया तो तड़पने न दिया। गुजरात के दंगों पर बनने वाली डॉक्यूमेंट्र की स्क्रिप्ट इस शिबीर में कहीं से भी शुरू की जा सकती थी। दास्तान सबकी एक जैसी। कायराना और क्रूरतम। अमानवीय और शर्मनाक।[११]

हिंदी के प्रसिद्ध साहित्यकार असगर वजाहत जी ने अपने लघु कथा संग्रह 'शाह आलम कैम्प की रूहें' की एक कहानी में लिखा है कि गुजरात नरसंहार और राहत शिबीरों की दशा देखकर स्वयं शैतान भी शर्मिंदा हो गया, वह लोगों से नज़रें बचाकर शिबीर में आता है और पकड़े जाने पर कहता है, इसमें मेरा हाथ नहीं है।

गुजरात नरसंहार के दौरान अफवाहें फैलाने में दंगाइयों से बड़ी भूमिका गुजरात के स्थानीय मीडिया की थी। गुजराती 'लोक समाचार' और 'जनसंदेश' में प्रतिस्पर्धा थी। हिन्दू ब्रिगेड के मुखपत्र बन गये थे ये अख़बार। जबकि राष्ट्रीय अखबार मोदी के कारनामों का खुलासा कर रहे थे।[१२]

गुजरात नरसंहार के दौरान इंसानियत के पक्ष में भी पहल हुई। कई हिंदू लोगों ने मुसलमानों की रक्षा की, राहत शिबीरों में मदद पहुँचाई। राष्ट्रीय स्तर के मीडिया ने मोदी के काले कारनामों पर खूब लिखा।

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded
UMRI Pin-431807 Maharashtra

तत्कालीन प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयी जी शिवीरों में लोगों की दुरावस्था देखकर व्यथित हुए ओर मोदी को राजधर्म का पालन करने की सूचना की।

सन् २०१४ के आम चुनावों में भारतीय जनता पार्टी ने नरेंद्र मोदी को एक ओर विकास पुरूष के रूप में चित्रित किया और इसके लिए गुजरात मॉडल का उदाहरण दिया गया। दूसरी ओर देश में ओ.बी.सी. मतदाताओं की संख्या को देखते हुए उन्हें ओ.बी.सी. के रूप में प्रचारित किया। देश की भोली-भाली जनता भारतीय जनता पार्टी के झाँसे में आ गयी और पार्टी को भारी बहुमत (कुछ विद्वानों ने जिसे राक्षसी बहुमत की संज्ञा दी।)से दिल्ली के तख्त पर बैठाया। आज साढ़े चार साल बीत गए किंतु नरेंद्र मोदी सरकार ने जनता को दिया एक भी वादा पूरा नहीं किया। इसके विपरित इस दौरान हिंदू ब्रिगेड को खुली छूट दी गई और भीड़ द्वारा देश के अल्पसंख्यक समुदाय को, विशेषतः मुस्लीम समुदाय को निशाना बनाया गया। नरेंद्र मोदी और भारतीय जनता पार्टी की खिलाफ बोलने को देशद्रोह जैसा समझा जाने लगा, देश में एक तरह का अघोषित अपातकाल लगाा दिया गया। किंतु आज जब उन्हें अपनी पराजय सामने दिखाई देने लगी, तो अचानक भगवान राम याद आ गए। लोकसभा के चुनाव से पहले भारतीय जनता पार्टी और उसके सभी सहयोगी हिंदू संगठन सारे देश में भगवान राम के नाम पर ध्रुवीकरण की प्रक्रिया में जुट गए, किंतु देश की सद्भाव, आपसी भाईचारा एवं देश की उन्नति में आस्था रखने वाली जनता उनके ध्रुवीकरण के, सांप्रदायिक आधार पर देश को बाँटने के घिनौने सपने को साकार होने नहीं देगी।

निष्कर्षतः

कहा जा सकता 'मुन्नी मोबाइल' उपन्यास कई दृष्टियों से विशेष है। उपन्यास का शीर्षक ही नहीं, उसका कथ्य, शिल्प सबकुछ अनूठा एवं अद्भूत है। प्रस्तुत उपन्यास को केवल पाठकों ने ही नहीं, अपितु विद्वत जनों ने भी सराहा है। सुप्रसिद्ध आलोचक सुधीश पचौरी के शब्दों में- ' 'मुन्नी मोबाइल' एकदम नई काट का, एक दुर्लभ प्रयोग है। प्रचारित जादुई तमाशों से अलग, ज़मीनी, धड़कता हुआ, आसपास का और फिर भी इतना नवीन कि लगे आप इसे उतना नहीं जानते थे। इसमें डायरी, रिपोर्टिंग, कहानी की विधाएँ मिक्स होकर ऐसे वृत्तांत का रूप ले लेती हैं, जिसमें समकालीन उपद्रवित, अति उलझे हुए उस रौरव यथार्थ का चित्रण है।'[१३]

संदर्भ :-

१. वाणी प्रकाशन समाचार, (जनवरी २०१०, अंक : ३२, पृ. २३)
२. वाणी प्रकाशन समाचार, (जनवरी २०१०, अंक : ३२, पृ. २३)
३. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. ३८)
४. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. २१-२२)
५. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. २५)
६. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. २५-२६)
७. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. २६)
८. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. २९-३०)
९. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. २७)
१०. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. २७)
११. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. ३३-३४)
१२. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, पृ. ३०)
१३. प्रदीप सौरभ, मुन्नी मोबाइल, (उपन्यास, आवरण पृष्ठ से)

Principal
Late. Babasuheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya Umri. Dist. Nanded. [M.S

UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

ISSN: 2249-894X

REVIEW OF RESEARCH

UGC APPROVED

International Online Multidisciplinary Journal

Volume - 8 | Issue - 1 | October

Impact Factor : 5.7631(UIF)

2.2.1
9

दूरदर्शन पर रित विज्ञापन और ज

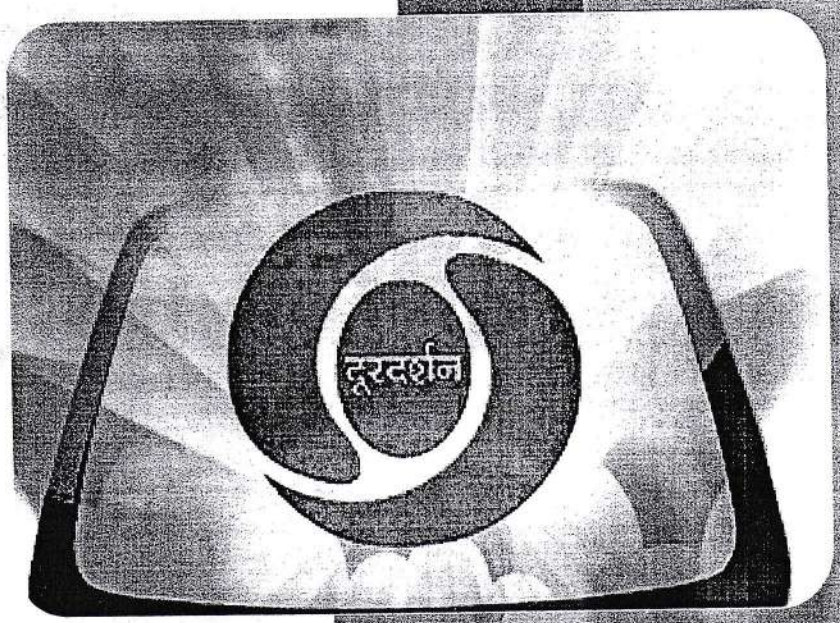

डॉ. ज़हीरूद्दिन र. पठान

अध्यक्ष, हिंदी विभाग, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी। ज़ि. नांदेड.

डॉ. ज़हीरूद्दिन र. प

प्रस्तावना : वर्तमान युग वैश्वीकरण, उदारीकरण और निजीकरण का युग है। इन तीन संज्ञाओं ने सारे सं की सूरत को ही बदल डाला है। वैश्वीकरण ने पूरे विश्व को एक गाँव .....

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

International Online Multidisciplinary Journal

Review of Research

Save Tree, Save Paper, Save World

ISSN NO:- 2249-894X Impact Factor : 5.7631(UIF) Vol.- 8, Issue - 1, October-2018

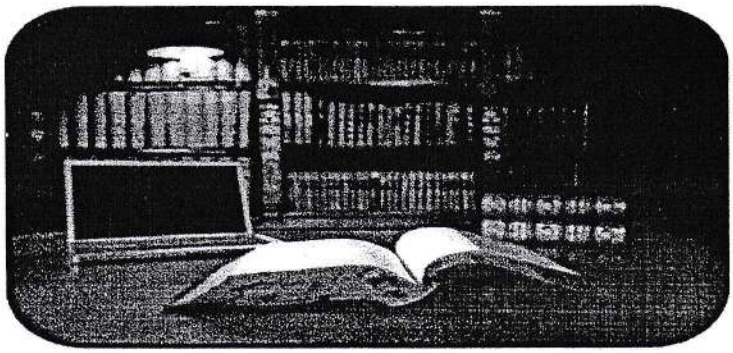

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No.
1	अफगाणिस्तान चे भूराजकीय व भूसामरिक महत्व व भारत - अफगाण ऐतिहासिक संबध प्रा. प्रशांत सराफ , प्राचार्य. डॉ. व्ही. वाय. जाधव	1
2	दूरदर्शन पर प्रसारित विज्ञापन और समाज डॉ. ज़हीरूद्दिन र. पठान	5
3	"उच्चतर माध्यमिक स्तर पर विद्यालयी वातावरण में छात्र छात्राओं की शैक्षिक उपलब्धि का तुलनात्मक अध्ययन"। सन्तोश डबराल , डॉ. डी.एस.गड़िया	9
4	प्राचीन खानदेशातील आभीर किंवा आहिर घराणे. डॉ. एच. आर. चौधरी , प्रा. एच. बी. सरतापे	15
5	स्त्री आणि स्त्रीवाद : एक दृष्टिक्षेप प्रा. करूणा व. डहाके	19
6	आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक संघटना प्रा.डॉ.देविदास ग्यानुजी नरवाडे	23
7	महात्मा गाँधी की दृष्टि में स्त्री–सशक्तीकरण का नया आयाम शशिकान्त मिश्र	27
8	छ. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यकार्यात भाळवणीच्या सदोजी निंबाळकरांचे योगदान प्रा डॉ. स्वाती शिवाजी घाटुळे	31

REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514
ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 1 | OCTOBER - 2018

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

दूरदर्शन पर प्रसारित विज्ञापन और समाज

डॉ. ज़हीरूद्दिन र. पठान
अध्यक्ष, हिंदी विभाग, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी।
ज़ि. नांदेड.

प्रस्तावना :

वर्तमान युग वैश्वीकरण, उदारीकरण और निजीकरण का युग है। इन तीन सँज्ञाओं ने सारे संसार की सूरत को ही बदल डाला है। वैश्वीकरण ने पूरे विश्व को एक गाँव (GLOBAL VILLAGE) बना दिया है। उदारीकरण ने विभिन्न देशों में आपसी व्यापार, उद्योग एवं व्यवसाय हेतु कानूनी प्रतिबंधों को शिथिल करने के साथ–साथ विभिन्न करों एवं शुल्कों में भारी कटौती कर दी है, तो निजीकरण ने उद्योग, व्यापार तथा सेवा आदि क्षेत्रों को सरकारी नियंत्रण से मुक्त करते हुए निजी क्षेत्र को बाजारी शक्तियों के सहारे छोड़ दिया है। फलस्वरूप बाजारतंत्र और उपभोक्ताअवदी संस्कृति का उदय हुआ, जिसने व्यापार, उद्योग एवं व्यवसाय के क्षेत्र में तीव्र प्रतिस्पर्धा को जन्म दिया है।

बाजार को अपने वश में करने, अपनी वस्तु को अधिक से अधिक घरों में पहुँचाने तथा अन्य कंपनी के उत्पाद को बाजार से खदेड़ने हेतु बहुराष्ट्रीय कंपनियों में आज गला–काट स्पर्धा शुरू हो गई है। इसके लिए एक प्रभावी एवं शक्तिशाली माध्यम के तौर पर विज्ञापन का इस्तेमाल किया जा रहा है। यही कारण है कि वर्तमान युग को **'विज्ञापन युग'** भी कहा जाने लगा है। वस्तुतः विज्ञापन जनसंपर्क का एक ऐसा शक्तिशाली साधन है, जिसके माध्यम से उत्पादित वस्तु के बारे में प्रभावी सूचना द्वारा उपभोक्ता के मन में विश्वास पैदा कर उसके क्रय हेतु उन्हें व्यापक पैमाने पर प्रेरित किया जाता है।

आज के उपभोक्तावादी परिवेश में विज्ञापन उद्योग, व्यापार एवं सेवा आदि क्षेत्रों के साथ ही समाज, संस्कृति, राजनीति, निजी आदि जीवन के प्रत्येक क्षेत्र को प्रभावित कर रहा है। यही नहीं विज्ञापन आज एक स्वतंत्र एवं अलग व्यवसाय के रूप में स्थापित हो चुका है और पूरी दुनिया में कई एजंसियाँ तथा कंपनियाँ विज्ञापन निर्माण के क्षेत्र में कार्य कर रही हैं। वस्तुतः विज्ञापन एक कला है, जो लेखन, संगीत, चित्र, अभिनय, शिल्प आदि का सम्मिलित रूप होता है। विज्ञापन कला, विज्ञान और व्यवसाय का सुंदर समन्वय है। इसके द्वारा उपभोक्ताओं का ध्यान आकर्षित कर वस्तु की विक्री में वृद्धि की जाती है। उपभोक्ता की इच्छा को क्रय शक्ति में परिवर्तित करने का कार्य विज्ञापन करता है। अतः उपभोक्ता समाज की अभिरूचि में परिवर्तन के साथ विज्ञापन का स्वरूप भी परिवर्तित होता जाता है।

जन–संचार के विभिन्न माध्यमों द्वारा विज्ञापन प्रसारित

किए जाते हैं, जिनमें आकाशवाणी, दूरदर्शन, समाचार पत्र, इंटरनेट, पोस्टर, बॅनर, पैंपलेट आदि का समावेश होता है। अन्य सभी जन–संचार माध्यमों की तुलना में दूरदर्शन विज्ञापनों के प्रचार–प्रसार का अत्यंत सशक्त एवं प्रभावी माध्यम है, जिसमें लेखन, संगीत, अभिनय, चलचित्र आदि की मदद से एक व्यापक प्रभाव बनाया जा सकता है। आज भारत देश एक बहुत बड़े बाज़ार के रूप में उभरकर आया है और सारी दुनिया की नज़रें हमारे बाज़ार पर टिकी हुई हैं। भारत में उत्पाद को बेचना है तो हिंदी में उसका विज्ञापन ज़रूरी हो जाता है। इसीलिए आज हज़ारों–लाखों उत्पादों के मनभावन हिंदी विज्ञापन दूरदर्शन के विभिन्न चैनलों पर दिखाए जाते हैं।

आज दूरदर्शन देश के कोने–कोने में, घर–घर में पहुँच गया है। दूरदर्शन देखने वालों की संख्या भी बहुत अधिक है। अतः दूरदर्शन पर प्रसारित विज्ञापन अपने लक्ष्य में काफी हद तक सफल हो रहे हैं। सुबह जागने के बाद से रात में सोने के समय तक उपयोग में आने वाली हर चीज़ व्यक्ति विज्ञापन देख–देख कर ही खरीद रहा है। वैसे दूरदर्शन पर अनेक प्रकार के विज्ञापन प्रसारित किए जाते हैं, जैसे– **व्यावसायिक विज्ञापन** (वस्तुओं संबंधी), **सरकारी विज्ञापन** (सरकार तथा उसके विभिन्न विभागों द्वारा राष्ट्रहित एवं जनहित में दिए जाने वाले विज्ञापन, जैसे– पल्स पोलिओ, आयकर आदि), **समाजसेवी संस्थाओं के विज्ञापन** और **निजी विज्ञापन**।

प्रस्तुत आलेख में मैं दूरदर्शन पर प्रसारित हिंदी के कुछ ऐसे विज्ञापनों पर एक दृष्टिपात करना चाहता हूँ, जिन्होंने पिछले दिनों लोगों को, समाज को बहुत अधिक आकर्षित किया है, प्रभावित किया है और एक स्वस्थ समाज के निर्माण में अपना योगदान दिया है। वैसे आजकल उत्पाद कंपनियाँ अपने लाभ को केंद्र में रखकर विज्ञापन के नाम पर लोगों के सामने अश्लीलता, हिंसा, अतिशयोक्ति एवं झूठ को परोसने का कार्य कर रही हैं। दूरदर्शन पर प्रसारित विज्ञापनों ने अश्लीलता की सारी हदें पार कर दी हैं। आज हर एक विज्ञापन में स्त्री को पेश किया जा रहा है, चाहे वहाँ उसका औचित्य हो या न हो। शेविंग क्रीम, साबुन, डिवो, कोल्ड ड्रींक्स आदि। हिंसा भी विज्ञापनों का आज अनिवार्य अंग बन गयां है। अतिशयोक्ति एवं झूठ तो आज विज्ञापनों की रग–रग में बसी हुई है। सुबह के टूथपेस्ट से लेकर साबुन, शॅम्पू; बालों में लगाने वाले तेल, चेहरे को लगाए जाने वाली फेयरनेस क्रीमें तथा अन्य सौंदर्य प्रसाधन, खाने और पीने की चीज़ें, ईलेक्ट्रोनिक वस्तुएँ, घर की ज़रूरत की चीज़ें आदि। विशेष बात तो यह है कि आज कई चैनल ऐसे हैं, जो केवल विज्ञापन को समर्पित हैं, जैसे– नापतोल, होम शॉप, एचमार्ट, सीसीसी, शॉप डायरेक्ट, शॉप सीजे, एशियन टेलिशॉप आदि। कई चैनल तो इस आधुनिक युग में भी धार्मिक विश्वास के नाम पर लोगों में अंधविश्वासों को फैलाने का कार्य कर रहे हैं और लाभवर्धक, संपत्तिवर्धक, स्वास्थ्यवर्धक यंत्र बेच रहे हैं। तात्पर्य आज विज्ञापन का उद्देश्य शुद्ध लाभ कमाना हो गया, अतः समाज से, नैतिकता से इनका दूर–दूर तक कोई संबंध नहीं। इसके विपरित विज्ञापन समाज के स्वास्थ्य को बिगाड़ने का ही कार्य कर रहे हैं।

विज्ञापन की दुनिया में वर्तमान समय को सामाजिक और नैतिक दृष्टि से घोर अंधकार का युग कहा जा सकता है। ऐसे समय में भी कुछ विज्ञापन अपने व्यावसायिक हेतु को ध्यान में रखते हुए भी विभिन्न विषयों पर जैसे– राष्ट्रीय एकात्मता, भ्रष्टाचार का विरोध, पर्यावरण संवर्धन, समाज–सुधार, कानून की जानकारी आदि, जन–जागरण का एक व्यापक, पवित्र एवं महान कार्य अंजाम दे रहे हैं।

आयडिया सेल्युलर कंपनी के विज्ञापनों ने पिछले दिनों सर्वाधिक प्रभावित किया है। इस कंपनी ने अपने विज्ञापनों के द्वारा लोगों तक एक–से–बढ़कर–एक संदेश पहुँचाए। **'व्हाट एन**

Late Babasaheb Deshmukh Gorhekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

आयडिया सर जी' शीर्षक से इन विज्ञापनों ने कल्पकता, नवीनता, आकर्षकता और साथ ही सामाजिक प्रतिबद्धता के नए प्रतिमान स्थापित किए। एक विज्ञापन में यह दिखाया गया है कि, **"आज के बाद कोई नाम से नहीं जाना जाएगा"** न व्यक्ति, न शहर, न मुहल्ला और न कोई मार्ग। अब सभी केवल मोबाइल के नंबर से जाने जाएँगे। सांप्रदायिकता, जातिवाद हमारे देश की एक प्रमुख एवं जटिल समस्या है। आज़ादी के बाद से लेकर आज तक देश इस समस्या से लगातार जूझ रहा है। इस विज्ञापन के माध्यम से इस गंभीर समस्या की ओर लोगों का ध्यान आकर्षित किया गया और जातिगत, सांप्रदायिक, धार्मिक, प्रादेशिक और भाषाई भेदभाव को मिटाकर राष्ट्रीय एकात्मता स्थापित करने का महान संदेश दिया गया है। **"बोलने के लिए भाशा की आव□यकता नहीं है।"** इस विज्ञापन के द्वारा हमारे बहुभाषिक संस्कृति वाले देश की गरिमा को उद्घाटित कर राष्ट्रीय एकता का संदेश दिया गया है।

आयडिया का **"तुम कौनसे पेड़ हो, पोस्टपेड़ या प्रीपेड़।"** यह विज्ञापन भी अपने आपमें एक महान संदेश लिए हुए है। **'दुनिया नहीं बचेगी, अगर पेड़ नहीं बचेंगे और पेड़ नहीं बचेंगे अदि पेपर नहीं बचायेंगे।'** आज पूरी दुनिया ग्लोबल वार्मिंग की चपेट में आ गई है। इसने मानव के अस्तित्व का ही संकट खड़ा कर दिया है। बढ़ती हुई जनसंख्या, कल–कारखाने, मोटार गाड़ियाँ आदि के चलते पहले ही पृथ्वी प्रदूषण की समस्या से जूझ रही है और उपर से वनों की, पेड़ों की कटाई ने पर्यावरण का संतुलन ही बिगाड़ कर रख दिया। इस विज्ञापन के माध्यम से पेपरलेस होने का और उसके लिए होने वाली पेड़ों की कटाई रोकने का तथा उसके ज़रिए से पर्यावरण संरक्षण का, संसार को बचाने का संदेश दिया गया है।

टाटा चाय के विभिन्न विज्ञापनों ने भी व्यावसायिक हितों के साथ–साथ अपने सामाजिक एवं राष्ट्रीय दायित्वों को भली–भाँति निभाया है और आवश्यकता एवं प्रसंगानुरूप अलग–अलग विषयों पर जनता को साक्षर करने तथा ज़गाने का कार्य किया है। उसका मूलमंत्र ही है, 'हर सुबह उठो नहीं, जागो।' चुनाव के समय उन्होंने चुनाव लड़.रहे नेताओं से उनकी पात्रता के बारे में प्रश्न पूछकर उन्हें परेशान किया। वास्तव में देश की एक बहुत बड़ी शोकांतिका है कि यहाँ किसी को चपरासी की नौकरी भी दी जाती है तो उसके लिए कम–से–कम दसवीं कक्षा पास की पात्रता रखी गई है और उपर से उसकी परीक्षा ली जाती है, किंतु देश की बागडोर जिनके हाथ में है, जो देश चलाने जा रहे हैं उनकी पात्रता नहीं देखी जाती है। यही वजह है कि आज देश की स्थिति **'अंधेर नगरी चौपट राजा, टके सेर भाजी, टके सेर खाजा।'** वाली हो गई है। सर्वत्र अंधकार का साम्राज्य फैला हुआ है।

टाटा चाय के एक विज्ञापन ने मतदान के प्रति निरूत्साही युवा पीढ़ी के भी कान खींचे हैं। हमारे संविधान ने हर एक नागरिक को मतदान का अधिकार देकर अपनी पसंद की सरकार चुनने और उसे बदलने का भी बहुत बड़ा शस्त्र दिया है, किंतु हमारी युवा पीढ़ी, विशेषतः शिक्षित युवा वर्ग देश के प्रति, देश की समस्याओं के प्रति उदासीन नज़र आ रहा है। यह किसी भी लोकतांत्रिक देश के लिए अशुभ संकेत है।

भ्रष्टाचार एवं रिश्वतखोरी देश की एक गंभीर समस्या है, जिसने देश की पूरी व्यवस्था को अंदर–ही–अंदर दीमक की तरह खाकर खोखला कर दिया है। आज इसमें कुछ सुधार अवश्य हुआ है, लेकिन देश अब भी पूरी तरह से इस समस्या से मुक्त नहीं हुआ है। रिश्वतखोर अफसरों की पोल खोलने का काम भी टाटा चाय के विज्ञापनों ने किया है।

ब्हुत पहले किसी प्लायवुड कंपनी का एक विज्ञापन दूरद्दर्शन पर दिखाया जाता था, शायद किटप्लाय का होगा। विज्ञापन में न्यायालय का दृश्य दिखाया गया था। न्यायालय की हर चीज़

किए जाते हैं, जिनमें आकाशवाणी, दूरदर्शन, समाचार पत्र, इंटरनेट, पोस्टर, बॅनर, पैंपलेट आदि का समावेश होता है। अन्य सभी जन–संचार माध्यमों की तुलना में दूरदर्शन विज्ञापनों के प्रचार–प्रसार का अत्यंत सशक्त एवं प्रभावी माध्यम है, जिसमें लेखन, संगीत, अभिनय, चलचित्र आदि की मदद से एक व्यापक प्रभाव बनाया जा सकता है। आज भारत देश एक बहुत बड़े बाज़ार के रूप में उभरकर आया है और सारी दुनिया की नज़रें हमारे बाज़ार पर टिकी हुई हैं। भारत में उत्पाद को बेचना है तो हिंदी में उसका विज्ञापन ज़रूरी हो जाता है। इसीलिए आज हज़ारों–लाखों उत्पादों के मनभावन हिंदी विज्ञापन दूरदर्शन के विभिन्न चैनलों पर दिखाए जाते हैं।

आज दूरदर्शन देश के कोने–कोने में, घर–घर में पहुँच गया है। दूरदर्शन देखने वालों की संख्या भी बहुत अधिक है। अतः दूरदर्शन पर प्रसारित विज्ञापन अपने लक्ष्य में काफी हद तक सफल हो रहे हैं। सुबह जागने के बाद से रात में सोने के समय तक उपयोग में आने वाली हर चीज़ व्यक्ति विज्ञापन देख–देख कर ही खरीद रहा है। वैसे दूरदर्शन पर अनेक प्रकार के विज्ञापन प्रसारित किए जाते हैं, जैसे– **व्यावसायिक विज्ञापन** (वस्तुओं संबंधी), **सरकारी विज्ञापन** (सरकार तथा उसके विभिन्न विभागों द्वारा राष्ट्रहित एवं जनहित में दिए जाने वाले विज्ञापन, जैसे– पल्स पोलिओ, आयकर आदि), **समाजसेवी संस्थाओं के विज्ञापन** और **निजी विज्ञापन**।

प्रस्तुत आलेख में मैं दूरदर्शन पर प्रसारित हिंदी के कुछ ऐसे विज्ञापनों पर एक दृष्टिपात करना चाहता हूँ, जिन्होंने पिछले दिनों लोगों को, समाज को बहुत अधिक आकर्षित किया है, प्रभावित किया है और एक स्वस्थ समाज के निर्माण में अपना योगदान दिया है। वैसे आजकल उत्पाद कंपनियाँ अपने लाभ को केंद्र में रखकर विज्ञापन के नाम पर लोगों के सामने अश्लीलता, हिंसा, अतिशयोक्ति एवं झूठ को परोसने का कार्य कर रही हैं। दूरदर्शन पर प्रसारित विज्ञापनों ने अश्लीलता की सारी हदें पार कर दी हैं। आज हर एक विज्ञापन में स्त्री को पेश किया जा रहा है, चाहे वहाँ उसका औचित्य हो या न हो। शेविंग क्रीम, साबुन, डिवो, कोल्ड ड्रींक्स आदि। हिंसा भी विज्ञापनों का आज अनिवार्य अंग बन गयां है। अतिशयोक्ति एवं झूठ तो आज विज्ञापनों की रग–रग में बसी हुई है। सुबह के टूथपेस्ट से लेकर साबुन, शॅम्पू, बालों में लगाने वाले तेल, चेहरे को लगाए जाने वाली फेयरनेस क्रीमें तथा अन्य सौंदर्य प्रसाधन, खाने और पीने की चीज़ें, ईलेक्ट्रोनिक वस्तुएँ, घर की ज़रूरत की चीज़ें आदि। विशेष बात तो यह है कि आज कई चैनल ऐसे हैं, जो केवल विज्ञापन को समर्पित हैं, जैसे– नापतोल, होम शॉप, एचमार्ट, सीसीसी, शॉप डायरेक्ट, शॉप सीजे, एशियन टेलिशॉप आदि। कई चैनल तो इस आधुनिक युग में भी धार्मिक विश्वास के नाम पर लोगों में अंधविश्वासों को फैलाने का कार्य कर रहे हैं और लाभवर्धक, संपत्तिवर्धक, स्वास्थ्यवर्धक यंत्र बेच रहे हैं। तात्पर्य आज विज्ञापन का उद्देश्य शुद्ध लाभ कमाना हो गया, अतः समाज से, नैतिकता से इनका दूर–दूर तक कोई संबंध नहीं। इसके विपरित विज्ञापन समाज के स्वास्थ्य को बिगाड़ने का ही कार्य कर रहे हैं।

विज्ञापन की दुनिया में वर्तमान समय को सामाजिक और नैतिक दृष्टि से घोर अंधकार का युग कहा जा सकता है। ऐसे समय में भी कुछ विज्ञापन अपने व्यावसायिक हेतु को ध्यान में रखते हुए भी विभिन्न विषयों पर जैसे– राष्ट्रीय एकात्मता, भ्रष्टाचार का विरोध, पर्यावरण संवर्धन, समाज–सुधार, कानून की जानकारी आदि, जन–जागरण का एक व्यापक, पवित्र एवं महान कार्य अंजाम दे रहे हैं।

आयडिया सेल्युलर कंपनी के विज्ञापनों ने पिछले दिनों सर्वाधिक प्रभावित किया है। इस कंपनी ने अपने विज्ञापनों के द्वारा लोगों तक एक–से–बढ़कर–एक संदेश पहुँचाए। **'व्हाट एन**

Late Babasaheb Deshmukh UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

आयडिया सर जी' शीर्षक से इन विज्ञापनों ने कल्पकता, नवीनता, आकर्षकता और साथ ही सामाजिक प्रतिबद्धता के नए प्रतिमान स्थापित किए। एक विज्ञापन में यह दिखाया गया है कि **"आज के बाद कोई नाम से नहीं जाना जाएगा"** न व्यक्ति, न शहर, न मुहल्ला और न कोई मार्ग। अब सभी केवल मोबाइल के नंबर से जाने जाएँगे। सांप्रदायिकता, जातिवाद हमारे देश की एक प्रमुख एवं जटिल समस्या है। आज़ादी के बाद से लेकर आज तक देश इस समस्या से लगातार जूझ रहा है। इस विज्ञापन के माध्यम से इस गंभीर समस्या की ओर लोगों का ध्यान आकर्षित किया गया और जातिगत, सांप्रदायिक, धार्मिक, प्रादेशिक और भाषाई भेदभाव को मिटाकर राष्ट्रीय एकात्मता स्थापित करने का महान संदेश दिया गया है। **"बोलने के लिए भाशा की आव□यकता नहीं है।"** इस विज्ञापन के द्वारा हमारे बहुभाषिक संस्कृति वाले देश की गरिमा को उद्घाटित कर राष्ट्रीय एकता का संदेश दिया गया है।

आयडिया का **"तुम कौनसे पेड़ हो, पोस्टपेड़ या प्रीपेड़।"** यह विज्ञापन भी अपने आपमें एक महान संदेश लिए हुए है। **'दुनिया नहीं बचेगी, अगर पेड़ नहीं बचेंगे और पेड़ नहीं बचेंगे अदि पेपर नहीं बचायेंगे।'** आज पूरी दुनिया ग्लोबल वार्मिंग की चपेट में आ गई है। इसने मानव के अस्तित्व का ही संकट खड़ा कर दिया है। बढ़ती हुई जनसंख्या, कल–कारखाने, मोटार गाड़ियाँ आदि के चलते पहले ही पृथ्वी प्रदूषण की समस्या से जूझ रही है और उपर से वनों की, पेड़ों की कटाई ने पर्यावरण का संतुलन ही बिगाड़ कर रख दिया। इस विज्ञापन के माध्यम से पेपरलेस होने का और उसके लिए होने वाली पेड़ों की कटाई रोकने का तथा उसके ज़रिए से पर्यावरण संरक्षण का, संसार को बचाने का संदेश दिया गया है।

टाटा चाय के विभिन्न विज्ञापनों ने भी व्यावसायिक हितों के साथ–साथ अपने सामाजिक एवं राष्ट्रीय दायित्वों को भली–भाँति निभाया है और आवश्यकता एवं प्रसंगानुरूप अलग–अलग विषयों पर जनता को साक्षर करने तथा ज़गाने का कार्य किया है। उसका मूलमंत्र ही है, 'हर सुबह उठो नहीं, जागो।' चुनाव के समय उन्होंने चुनाव लड़. रहे नेताओं से उनकी पात्रता के बारे में प्रश्न पूछकर उन्हें परेशान किया। वास्तव में देश की एक बहुत बड़ी शोकांतिका है कि यहाँ किसी को चपरासी की नौकरी भी दी जाती है तो उसके लिए कम–से–कम दसवीं कक्षा पास की पात्रता रखी गई है और उपर से उसकी परीक्षा ली जाती है, किंतु देश की बागडोर जिनके हाथ में है, जो देश चलाने जा रहे हैं उनकी पात्रता नहीं देखी जाती है। यही वजह है कि आज देश की स्थिति **'अंधेर नगरी चौपट राजा, टके सेर भाजी, टके सेर खाजा।'** वाली हो गई है। सर्वत्र अंधकार का साम्राज्य फैला हुआ है।

टाटा चाय के एक विज्ञापन ने मतदान के प्रति निरूत्साही युवा पीढ़ी के भी कान खींचे हैं। हमारे संविधान ने हर एक नागरिक को मतदान का अधिकार देकर अपनी पसंद की सरकार चुनने और उसे बदलने का भी बहुत बड़ा शस्त्र दिया है, किंतु हमारी युवा पीढ़ी, विशेषतः शिक्षित युवा वर्ग देश के प्रति, देश की समस्याओं के प्रति उदासीन नज़र आ रहा है। यह किसी भी लोकतांत्रिक देश के लिए अशुभ संकेत है।

भ्रष्टाचार एवं रिश्वतखोरी देश की एक गंभीर समस्या है, जिसने देश की पूरी व्यवस्था को अंदर–ही–अंदर दीमक की तरह खाकर खोखला कर दिया है। आज इसमें कुछ सुधार अवश्य हुआ है, लेकिन देश अब भी पूरी तरह से इस समस्या से मुक्त नहीं हुआ है। रिश्वतखोर अफसरों की पोल खोलने का काम भी टाटा चाय के विज्ञापनों ने किया है।

ब्हुत पहले किसी प्लायवुड कंपनी का एक विज्ञापन दूरद्दर्शन पर दिखाया जाता था, शायद किटप्लाय का होगा। विज्ञापन में न्यायालय का दृश्य दिखाया गया था। न्यायालय की हर चीज

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

उसी प्लायवुड की बनी हुई है। दृश्य के आरंभ में न्यायाधीश, वकील, अपराधी सब युवा दिखाए गए हैं और अंत में सब बूढ़े हो जाते हैं, किंतु प्लायवुड़ की चमक जैसी की वैसी होती है। संवाद था, **'सालों साल चले।'** व्यावसायिक विज्ञापन होते हुए भी यह हमारे देश की न्याय–व्यवस्था एवं सालों–साल चलने वाली न्याय की प्रदीर्घ प्रक्रिया पर अत्यंत तीखा एवं सटीक व्यंग्य किया है। हमारे यहाँ न्यायालयों में कई मामले 20–20, 25–25 साल तक चलते हैं। कई बार जज अदल जाते हैं और कई बार तो अपराधी बूढ़ा होकर मर जाता है। जिससे पीड़ित को समय पर न्याय नहीं मिल पाता। अतः न्याय–व्यवस्था पर से आम आदमी का विश्वास उठने लगा है।

उपरोक्त विज्ञापनों के अलावा बी. एस. एन. एल., हीरो होंडा, बजाज, ग्राहक न्याय मंच, खाद्य एवं सार्वजनिक स्वास्थ्य मंत्रालय, सर्व शिक्षा अभियान आदि के विज्ञापन भी विशेष उल्लेखनीय हैं। कुल मिलाकर आज विज्ञापन का समाज और उसके स्वास्थ्य से संबंध नहीं रहा। इसके बावजूद व्यावसायिक दृष्टि से देखा जाए तो विज्ञापन का और विज्ञापन से जुड़े लोगों का भविष्य सुनहरा है। आज विज्ञापन में नई तकनीक, नए विचार और नए–नए कला–कौशलों का प्रयोग किया जा रहा है। विज्ञापन के क्षेत्र में आज अपार संभावनाएँ हैं।

संदर्भ ग्रंथ :–

1) प्रयोजनमूलक हिंदी और भाषा कंप्युटिंग : डॉ. जमादार एवं जानअहेमद
2) भूमंडलीकरण, निजीकरण और हिंदी : डॉ. माणिक मृगेश
3) दूरदर्शन के विविध चैनलों पर प्रसारित विज्ञापन

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri. Dist. Nanded. [M...

2.2.1
10

Late Babasaheb Deshmukh Gorhekar Mahavidyalaya, Umri
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Deparitment of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x
Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 4.574
Website www.aiirjournal.com
Email :- aiirjpramod@gmail.com

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
39	डी. ए.जगताप	ग्रंथालय प्रबंधन में नियोजन तत्वों की आवश्यकता	116 To 118
40.	डॉ. शुभ्रा मिश्रा डॉ. मंजुला पाण्डेय सस्मिता बरगाह	वर्तमान सदी में भारतीय संस्कृति एकता में अनेकता के स्वर की प्रासंगिकता	119 To 121
41.	डा . कल्पना किरण पाटोळे	नारी का स्वतंत्र अस्तित्व : एक चुनौती (समकालीन हिंदी लेखिकाओं के संदर्भ में)	122 To 124
42	प्रा.डॉ. सादिकअली हबिबसाब शेख	समकालीन महिला कथा लेखन और नारी विमर्श	125 To 126
43	प्रा. डॉ. आर. बी. भुयेकर	अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासोंमें राजनीतिक चेतना	127 To 129
44	डॉ. रवींद्र पाटील	हिंदी और मराठी आँचलिक उपन्यासों में चित्रित लोककला एवं लोकसंस्कृति	130 To 133
45	डॉ.सरोज पाटील	रेणु और दांडेकर के आंचलिक उपन्यासों की भाषा में स्थानीय रंगत : तुलनात्मक चिंतन	134 To 137
46	डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद	हिंदी भाषा समस्या और उपाय	138 To 140
47	प्रा.गणी गफुरसाहेब शेख प्रा.डॉ.ज़हीरुद्दिन पठान	शिवानी के कथा साहित्य में समकालीन बोध	141 To 144
48	प्रा.डॉ. शिवाजी परळे	'अंधा कुआँ' कहानी संग्रह का समीक्षात्मक विवेचन	145 To 148
49	डॉ. शिवाजी किशनराव बल्लोरे	आदिवासी विकास में पंचायत अनुसूचित क्षेत्रों तक विस्तार (पेसा) अधिनियम 1996 की भूमिका	149 To 151
50	प्रा. डॉ. शिवाजी उत्तम चवरे	कविता का शिल्प	152 To 154
51	डॉ.सौ.शोभा एम.पवार	समकालीन समाज की चुनौतियाँ :कहानी के परिप्रेक्ष्य में	155 To 156
52	प्रा. सुवर्णा नरसू कांबळे	दक्खिनी हिंदी और मराठी	157 To 159
53	डॉ. विलास अघाव प्रा.ज्ञानोबा देवकाते	भ्रष्ट राजनीति एक समस्या	160 To 162
54	प्रा. व्ही. डी. कापावर	राष्ट्रीय एकात्मता और भाषावाद	163 To 164
55	डॉ. विश्वनाथ महादू देशमुख	'आंध' आदिवासी समाजजीवन	165 To 167
56	डॉ.वृषाली विकास मिणचेकर	हिंदी भाषा : दशा, दिशा एवं संभावनाएँ	168 To 170
57	प्रा.सुतार बाळासो आशा विठ्ठल सुतार	कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेतील समकालीनकृषी संस्कृती	171 To 173

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 Maharashtra Umri Dist Nanded

शिवानी के कथा साहित्य में समकालीन बोध

प्रा.डॉ.जहीरुद्दिन पठाण
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
कै.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय
उमरी, ता.उमरी, जि.नांदेड

प्रा.गणी गफुरसाहेब शेख,
हिंदी विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद,
ता.मुखेड, जि.नांदेड।

भारत देश विश्व में अपनी विविधताओं के लिए जाना जाता है। भौगोलिक दृष्टि से यह बहुत विशाल और विविधताओं से भरा हुआ है, उसी तरह सास्कृतिक दृष्टि से भी महत्तम है। इस समय देश विकास की ओर अग्रेसर है किन्तु देश में आज भी सामान्य जनमानस के सामने अनेक प्रकार की समस्याएँ है। आज भी कृषि व्यवस्था को देश की आर्थिकस्थिति की रीड की हड्डी माना जाता है। माना की इस देश में औद्योगिक क्रांति से भौतिक ससाधनों के विकास से तथा विज्ञान व तंत्रज्ञान की सहायता से विकास हो रहा है। उसी के साथ विषमता भी पनप रही है। एक और विकास की चोटी को छुने की कोशिश हम कर रहे हैं तो दूसरी और विषमता की गहरी खाई का विस्तार भी हो रहा है। आज देश 'किसान की त्रासदी और किसान आत्महत्या, अकाल, बढती जनसख्या, बेरोजगारी, गरीबी, मँहगाई, भ्रष्टाचार, जातियता, धार्मिक कट्टरता, मानवीमूल्यो का पतन, गिरते नीतिमूल्य, देश का विकास दर, भ्रष्ट राजनीति, दबावतंत्र, शिक्षा की अवस्था के साथ–नारी सुरक्षा' आदि प्रमुख समस्याओं से ग्रस्त हैं। इन प्रमुख समस्याओं में नारी समस्या और नारी स्वतंत्रता व अधिकार को लेकर विश्वसाहित्य में अनेक पहलुओं को उजागर किया जा रहा हैं। हिंदी कथा साहित्य में स्त्री-विमर्श को लेकर उच्च कोटी का साहित्य सृजन हो रहा है।

सृष्टि के निर्माण और संचलन में पुरुष और नारी दो मूलभूत तत्व है। स्त्री आज पुरुष के कंधे से कंधा मिलाकर काम कर रही है। इतना ही नहीं स्त्री ने आज कई क्षेत्रों में पुरुष को पीछे छोड दिया है, जो काम परंपरागत से पुरुष का ही माना जाता था उसमें भी स्त्रियों ने अपना कब्जा जमा लिया है। राजनीति, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, कला, वैज्ञानिक, तकनीकि, शिक्षा, सुरक्षा, खेल-कूद आदि के साथ–साथ जीवन के जटिल कामों में भी स्त्री ने अपने हुनर का जलवा बिखेरा है। आज भारत में वैमानिक, मोटार ड्रायव्हिंग, ऑटो ड्रायव्हिंग, मेकॅनिकल, इजनिअरिंग आदि क्षेत्र में स्त्रियों ने अपने आपको सिद्ध किया हैं। इससे स्त्री–पुरुष की मानसिकता में परिवर्तन हो रहा है। प्रसिद्ध विचारक डॉ सुर्यनारायण रणसुभे जी का मत है कि 'प्रश्न केवल स्त्री की मानसिकता को बदलने का नहीं, पुरुष की मानसिकता में भी मूलभूत परिवर्तन की जरुरत है। क्योंकि हजारों वर्षों से उसे यह चेताया गया है कि, स्त्री या तो श्रद्धा की अधिकारणी है (माँ–बहन, नारी तुम केवल श्रद्धा हो) अथवा भोग की पत्नी या वेश्या"[1] वर्तमानयुग में एक ओर स्त्रियां अपने कर्तव्य तथा सक्षमता का परिचय दुनिया भर में दे रही है तो दूसरी और एक वर्ग आज भी स्त्री को केवल भोग की वस्तु, मनोरजन का साधन और मानव जाति की उत्पादन करनेवाली मशीन के रुप में ही स्वीकार्य करने की मानसिकता का गुलाम है। पुरुष स्त्री की सुरक्षा उसकी इज्जत को अपनी इज्जत समझकर उसको हजारों बधनो में बाँधता रहता है। जाति धर्म की, संस्कारों की कुप्रवृत्तियों के कारण पुरुष ने उसे अपनी आन, बान और शान बना लिया है।

भारतीय समाज में स्त्री मुक्ति के लिए सामंती चेतना में परिवर्तन आवश्यक है। आधुनिक काल में स्त्री को युगधारा के रुप में देखना चाहिए। आधुनिक काल के साहित्य में स्त्री की मानसिकता को वर्तमान संदर्भों से जोड़ने का प्रयास हुआ है। कल्पना व साहित्य में नारी को जीवन की अप्सरा और आकाश की देवी बनाया गया लेकिन पार्थिव जीवन की मानवी के रुप में वह प्रतिष्ठित नहीं हो सकी। "मानवी जाति की सभ्यता एवं विकास का मूल स्त्रोत नारी को समाज में समान अवसर मिलने चाहिए। धर्म के अनावश्यक हस्तक्षेप व्दारा उसकी आत्मोन्नति में बाधा डालने वाले तत्वो का निर्मूलन अनिवार्य बन गया है।"[2] कठीन बंधनों को और वज्रनाओ को सहते हुए भी स्त्री ने अपने कर्तव्य का पालन करके बेटी, बहन, बहु और माँ के रिश्तों को निभाने के साथ–साथ समाज में अपनी अलग पहचान बनाई है। महात्मा ज्योतिबा फुले और उनकी सहधर्मी सावित्रीबाई फुले और अनेक युगपुरुषों ने स्त्री–शिक्षा और अधिकार को लेकर विधायक और रचनात्मक कार्य किया है। कालांतर में भारतीय समाजसुधारकों ने भी स्त्री उद्धार के लिए विधायक कार्य किया है। उन्नीसवी शती के उत्तरार्ध में स्त्री को लेकर दुनियाँ भर में चिंतन–मनन का प्रारंभ हुआ है। भारत के अतिरिक्त पश्चिम में भी कार्ल मार्क्स से स्त्री चिंतन की परंपरा दिखाई देती है। बीसवीं शती की अंतिम दशकों और इक्कीसवीं सादी के आरंभ में स्त्रियों के प्रश्नों को लेकर विश्वभर में बुद्धिजीवियों, समाजसुधारकों, राजनीतिज्ञों तथा साहित्य सृजनकारों में चर्चा

Late Balasaheb Deshmukh Sahakari Pin-431807 Maharashtra(India) Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

जोरों से शुरू हो गई। विश्वभर में महिला–दिन, मानवाधिकार, स्त्री–समानता, स्त्री–हक्क और स्त्री–सुरक्षा को लेकर गंभीरता से विचार किया जाने लगा। सृष्टि के निर्माण में पुरुष और नारी इन दोनों का मूल्य है, आवश्यकता है इसे समझकर जीवन का संचालन करने की।

आधुनिकयुग की स्थितियों ने नारी में नई चेतना का संचार किया, उन्हें जागृत किया है। वे समाज में समता, बंधुत्व और समानता के कारण अपने अधिकारों के प्रति सचेत हुई है। वर्तमानकाल आर्थिक संक्रमण का काल है, यह अपनी गति से प्रवाहित हो रहा है। जब भी आर्थिक स्थितियाँ बदलती है तो मानवी जीवन की सारी धारणाएँ प्रभावित होती है। इस स्थिति मे भारतीय संस्कृति और सभ्यता की परीक्षा होना स्वाभाविक है। मानवी जीवन की वह परंपरागत धारणाएँ ही आज ठीक पाएगी, जो कालानुरुप अपने आपको ढालने की क्षमता रखते हैं। भारतीय स्त्रीवाद पारिवारिक रिश्तों को निभाकर चलनेवाला वाद है, परंतु आर्थिक संक्रमण के कारण इस धारणा में भी परिवर्तन हो रहा है। इस स्थिति में भारतीय नारी के जीवन को समझना आवश्यक हो जाता है।

हिंदी साहित्य में स्त्री–विमर्श की परंपरा प्राचीन न होकर आधुनिकयुग से ही आरंभ होती है। संतो के प्रयासों के बाद मैथिलीशरण गुप्त, प्रेमचंद, फणिश्वरनाथ रेणू, जयशंकर प्रसाद, निराला, आदि साहित्यकारों ने स्त्री उद्धार के लिए अपनी कलम चलाई हैं। मैथिलीशरण गुप्त ने स्त्रियों के अधिकार के लिए गुहार लगाई है। इन्होंने स्त्री–संवेदना और उसकी उपेक्षितता को उजागर करते हुए 'रामकथा' को नए सिरे से रचते हुए 'साकेत' महाकाव्य में लक्ष्मण की पत्नी उर्मिला को नायिका की हक्कदार बनाकर कैकयी को भी क्षमा का पात्र बनाया हैं। नारी वेदना और पीडा की अभिव्यक्ति मैथिलीशरण गुप्त के काव्य में हुई है। लेकिन आज के साहित्यकारों के लिए स्त्री अबला न होकर सबला बन गई है। इसी समय स्त्री विषय को लेकर कथा साहित्य में स्त्री नए अंदाज मे अभिव्यक्त हो रही है। "आधुनिककाल में कथा साहित्य जगत में बंग महिला (राजबाला घोष) की 'दुलाईवाली' कहानी से नारी विषयक चिंतन माना गया है। इन्होंने अनेक बंगला कहानियों का हिंदी में अनुवाद किया, जिसमे स्त्री के जीवन को रेखांकित करने का प्रयास किया है।"[3] हिंदी कथा साहित्य में उषा देवी मिश्रा, श्रीमती रजनी पन्निकर, शिवानी, मन्नु भंडारी, मालती जोशी, कृष्णा सोबती, उषा प्रियवंदा, महेरुनिसा परवेज, शशिप्रभा शास्त्री, सुधा अरोडा, ममता कालिया, मृणाल पाण्डेय, राजी सेठ, प्रभा खेतान, मैत्रेयी पुष्पा, कुसुम कुमार आदि कथाकारों ने आधुनिक महिला के मानसिकता के साथ–साथ सामाजिक समस्याओं का चित्रण भी प्रभावात्मक रुप से किया हैं। श्रीमती रजनी पन्निकर : इन्होंने स्त्री को केंद्र मे रखकर अपनी कथाओं को बूना है। जिसमें 'ढोकर', 'पानी की दीवार'(1954), 'मोम के मोती', 'प्यासे बादल'(1955), 'जोडे की धूप', 'काली लड़की', 'महानगर की मीता'(1958),'बदते रंग'(1969) आदि कथा साहित्य की रचना करके हिंदी साहित्य को नया आयाम दिया है। श्रीमती मन्नु भंडारी : स्वतंत्रता के बाद में श्रीमती मन्नु भंडारी का स्वर नारी चेतना को लेकर मुखरित हुआ है। इनकी कहानियों में नारी के कोमल भावनाओं का चित्रण हुआ है। 'आपका बंटी'(1971) और 'महाभोज'(1979) उपन्यास मे नारी के सुकुमार भावों के चित्रण के साथ पुरुषों की 'पुरुषी मानसिकता' का वर्णन किया है। कृष्णा सोबती ने महिला शोषण के विरुद्ध अपनी आवाज बुलंद की है। 'डार से बिछड़ी' (1958), 'मित्रो मरजानी' आदि उपन्यास कृतियों मे अधिकार के लिए संघर्ष करती स्त्री का वर्णन किया है। मित्रो मरजानी उपन्यास की नारी पात्र प्रथा–परंपराओं का विरोध करती है। मित्रो का चरित्र बहुआयामी है, वह हर उस परंपरा को तोडना चाहती है, जिसमें नारी का शोषण हो रहा है। मालती जोशी : 'पाषाण युग' (1978), 'मध्यान्तर सहचारिणी'(1979), 'एक घर सपनों का', 'समर्पण सुख' (1979), 'विश्वास गाथा'(1982) आदि उपन्यासों में बदलते हुए युग का चित्रण किया है। जिसमे आस्था, नैतिकता, मानवीमूल्य, रीति–रिवाज, परंपरा का निर्वाह करते हुए नारी की भूमिका को विशद किया गया है। निरुपमा सेवती के कथा साहित्य में अस्मिता की तलाश करती नारी का चित्रण हुआ है। उषा प्रियवंदा उन लेखिकाओं मे है जो विदेश में रहकर भी भारतीय नारी के प्रति सचेत होकर अंतचेतना को उजागर किया है। इनके साहित्य में नारी मन का मनोवैज्ञानिक चित्रण हुआ है। 'रुकोगी नहीं राधिका'(1967), 'पचपन खम्बे लाल दीवारें'(1979), शेषयात्रा आदि उपन्यासों में सामाजिक, आर्थिक विवशताओं से जन्मी मानसिकता का मार्मिक चित्रण हुआ है। मैत्रेयी पुष्पा : स्त्री विषय और वेदना को लेकर सबसे चर्चित महिला कथाकार मैत्रेयी पुष्पा का उदय होना स्त्री–विमर्श का आगे का पायदान कहा जा सकता है। मैत्रेयी ने अपनी कहानियों एवं उपन्यासों मे लोक–चरित्रों के माध्यम से स्त्री जीवन के सामाजिक बिम्बों को उभारा है। उनके कहानी संग्रह में 'चिन्हार', 'ललमनियाँ' और 'गोमा हसती है' तो उपन्यास में 'बेतवा बहती रही', 'इदन्नम', 'चाक', 'झूलानट', 'अल्मा कबूतरी', 'विजन', 'अगनपाखी', आदि कथा साहित्य में स्त्री का जीवन उभरा है। मैत्रेयी एक अच्छी बेटी, सदगृहणी, अच्छी पत्नी, माँ, सास, नानी आदि रिश्तो को निभानेवाली भारतीय

महिला है। इसलिए यह भी सत्य है कि वह विवाह संस्था के विरूध्द खडी नहीं होती लेकिन विवाह संस्था के पुरूषवादी विचारों को चुनौती देती हुई दिखाई देती है। इस संबंध मे प्रसिध्द आलोचक डॉ. विजय महादुर सिंह का मत है कि, ''मैत्रेयी जी की जो तर्क पध्दति है, उसकी आधार बातें उसी विवाह शास्त्र (विधान) से चलकर आती है, जिसकी सप्तपदी में दोनों को बराबर के अधिकार दिए गए है। मैत्रेयी का तर्क है कि फिर भी अगर पुरूष उपपत्नी रखता है, रखेल रखता है और वैश्या गमन करता है तो उसे भी वह दंड दिए जाने चाहिए जो इन स्थितियों में स्त्री को दिए जाते हैं। अगर पुरूष दंडनीय नहीं है तो फिर स्त्री कैसे अपराधिनी और दंडनीय हुई? मैत्रेयी का यह यक्ष प्रश्न है, इसका जवाब सामाजिक आदालतों को देना हैं।''[4] यहाँ मैत्रेयी स्त्री- पुरूष समानता की गुहार लगाती हुई दिखाई देती है। नसिरा शर्मा , ममता कालिय, मेहरूनिसा परवेज, शशिप्रभा शास्त्री, सुधा अरोडा, राजी सेठ, मृणाल पाण्डेय, प्रभा खेतान, कृष्णा अग्निहोत्री, निर्मला जैन, कुसुम कुमार इस दौर की सशक्त महिला कथाकार है और स्त्री–अस्मिता, अधिकार को लेकर निरंतर लिख रही है और नारी चेतना को जागृत कर रही है। इन सभी स्त्री कथाकारों में गौच्चापंत शिवानी का स्थान अनन्यसाधारण है।

शिवानी :

आधुनिक काल की सशक्त महिला कथाकार के रुप में शिवानी का महत्व अनन्यसाधारण है। शिवानी ने अपने साहित्य में व्यक्ति और समष्टि के अंतरसंघर्ष को समेटा है। शिवानी के साहित्य में भावूकता और यथार्थवाद का समन्वय मिलता है। 'मायापुरी'(1961) यह शिवानी का प्रथम उपन्यास है। वैभव की नगरी में व्यथित हृदयों की गाथा है मायापुरी उपन्यास। कथा के प्रारंभ में ही कथाकार ने चरित्रों का मनोवैज्ञानिक चित्रण किया है। सहृदयता, मैत्रीभाव, नम्रता, आज्ञाकारिता, कायरता, महत्वकांक्षा आदि मानसिकता का चित्रण किया है। जिसमें स्त्री पात्रों का उद्धार हुआ है। 'चौदह फेरे'(1972) कुमाऊँ अंचल के समाज में पुरानी और नई विचारधाराओं का संघर्ष इस उपन्यास मे मनोवैज्ञानिक एव जीवंत रुप से किया गया है। यह उपन्यास बंधनकारी परम्पराओं से मुक्ति की गाथा है। इस उपन्यास की कथा और पात्रों के माध्यम से शिवानी ने नारी मुक्ति के लिए प्रय), 'श्मशान चम्पा'(1972), 'कैंजा'(1973), 'रतिविलाप'(1974), 'सुरंगमा'(1978), 'किशुनली का ढांट'(1979), 'कृष्णवेणी'(1981), 'चल खुसरो घर अपने'(1982), 'विवर्त्त'(1988), "पूतोंवाली'(1986), स किया है। 'कृष्णकली', 'भैरवी'(1969), 'विषकन्या'(1970), 'करिए छिमा'(), 1971'उपप्रेती'(1988), 'कस्तुरीमृग'(1988), 'कालिन्दी' (1991), 'स्वय सिद्धा'(1994), 'गैंडा'(1994), 'अतिथि'(1995), 'माणिक'(1995आदि प्रसिदध रचनाओं मे स्त्री के भावविश्व को समेटा हैं।

कथा लेखिका शिवानी जी के उपन्यास के साथ–साथ कहानियां भी समय समय पर विभिन्न संकलनों के व्दारा प्रकाशित होती रही हैं। 'पुष्पहार'(1969), 'करिए छिमा'(1971), 'लाल हवेली'(1973), 'मेरी प्रिय कहानियां'(1973), आदि प्रमुख कहानी संग्रह है। इन कहानियो में लाल हवेली, रथ्या, पुष्पहार, मेरी प्रिय कहानियां, उपहार, टोला, क्यों आदि प्रमुख एवं प्रसिद्ध कहानिया है। इन कहानियो मे शिवानी ने स्त्री जीवन को रेखांकित करने का सफल प्रयास किया है। 'लाल हवेली' शिवानी की हृदय को स्पर्श करने वाली कहानी है। शिवानी यह कहानी मे भारत–पाकिस्तान के बँटवारे के समय हुए रक्तपात से सनी युद्ध की विभीषिका में मानवता के स्वर सुनाती है। 'अपराधिनी' कहानियो मे शिवानी ने स्त्री की व्यथा को, पीड़ा को, उनकी संवेदनाओं को वाणी देने का प्रयास किया है। इन कहानियों की नारी पात्र जीवन में अपराध क्यों करती है, उसके पीछे की भयानकता को उजागर करके यथार्थ चित्रण किया है। यह कहानियां नारी जीवन की पीडा को अभिव्यक्त करती हैं। 'बिन्नू' कहानी की नायिका बिन्नू जो सुंगध इत्यादि बेंचकर अपनी आजीविका चलाती है। बिन्नू का जीवन कहानी का केंद्रबिंदू है। इन कहानियों के माध्यम से शिवानी ने समाज में व्याप्त नारी वेदना, उनकी पीडा, करुणा, आत्मसपंन का भाव, समाज की मानसिकता, पुरुष की मानसिकता, भोगवादी दृष्टि आदि का यथार्थ वर्णन किया है। इन नारी पात्रों के माध्यम से शिवानी ने पुरुष प्रधान संस्कृति से ग्रस्त नारी पात्रों का चित्रण किया है। शिवानी ने जो नारी पात्रों की रचना की है वह अप्रतिम है, इस संदर्भ में डॉ.नीपू शर्मा कहती है कि "इसमें कोई संदेह नहीं कि शिवानी अपने समय की एक ईमानदार और सफल तथा सर्वाधिक लोकप्रिय कथा लेखिका हैं। विशेषतः नारी–जीवन के नये–नये परिदृश्यों को अंकित करने में और महानगरीय सभ्यता के बीच जीवन की विवश स्थितियों को रुपायित करने मे शिवानी का योगदान आधुनिक साहित्य में अप्रतिम है"[5] अतः शिवानी के कथा साहित्य में स्त्री का वह रूप चित्रित है जिसके आकलन से समकालीन जीवन बोध प्रतीत होता है। 'मसिहा' कहानी में शिवानी ने स्त्री के छोटे–छोटे भावों का बखुबी निर्वाह किया है। यथा "अपने सौंदर्य की प्रशंसा समझने के लिए नारी को कभी भाषा समझने की

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

आवश्यकता नहीं होती। सब समझकर परी लजा कर बाहर भाग गयी। तीन महीनों में पहली बार वॉरेरी को लजाती तीर सी छीटक गयी परी का सौंदर्य सचमुच स्वर्गीय लगा।"[6]

निष्कर्ष :

समकालीन समय में देश में अनेक समस्याओं के साथ--साथ नारी सुरक्षा तथा स्त्री अधिकार यह प्रश्न यक्ष प्रश्न बना हुआ है। नारी समानता, स्वतंत्रता और अधिकार को लेकर देश और दुनिया में अनेक साहित्यकारों ने तथा बुद्धिजीवियों ने दुहार लगाई है। इसमें हिन्दी कथा साहित्य भी पीछे नही है। हिंदी साहित्य में विभिन्न युगों में नारी की स्थिती को देखने से यह ज्ञात होता है कि समाज जीवन में नारी की स्थिति में उतार चढ़ाव आते रहे हैं। इसमें कोई संदेह नहीं है कि हर युग में नारी अपने आप को सिद्ध किया है और वह अपनी हर भूमिका का निर्वाह करती आ रही है। आवश्यकता है समाज को अपनी मानसिकता बदलने की। आधुनिककाल की स्त्री ने अपने आप को पूरी तरह से बदल दिया हैं। वह हर क्षेत्र में अपने अस्तित्व की पहचान युग को करा रही हैं। साहित्य के क्षेत्र में स्त्री रचनाकार की उपस्थिति आज के साहित्य में दिशा परिवर्तन की भूमिका निभा रही हैं। बीसवी शताब्दी के अंतिम दशकों के अधिकांश मुख्य उपन्यास स्त्री--लेखक व्दारा लिखे गए हैं। समकालीन यथार्थ से रू ब-रू हो रही विचारोत्तेजक और प्रभावशाली प्रयोगधर्मी रचनाएँ महिला उपन्यासकारों की देन है। कहा जा सकता है कि पिछले तीन दशकों से साहित्य में स्त्री–व्यक्ति स्वातंत्रता के विचारों ने जोर पकडा है। इसमें कोई संदेह नहीं कि, आर्थिक जगत में स्त्री के स्वनिर्भर होने से समाज मे तेजी से परिवर्तन हो रहा है, इसलिए समाज में नयी अवधारणाओं का जन्म हो रहा है। अधिकांश साहित्यकार अपने साहित्य में स्त्री के अधिकार, उसकी दयनीय आवस्था, स्त्री का त्याग, समर्पन और प्रेम के भाव को लेकर चिंतामग्न है, आज के महिला कथाकारों में सामान्यः वह स्त्री चित्रित है, जो अपने अधिकार और सम्मान के लिए दया की पात्र न बनकर पुरूष के साथ खड़ी होकर अपने अधिकार के लिए प्रतिरोध कर रही हैं। वह पुरूष प्रधान संस्कृति से टक्कर लेकर अपनी राह खोज रही हैं। इन कथाकारों मे शिवानी का कथा साहित्य बेजोड़ है। शिवानी ने अपने साहित्य में संपूर्ण नारी जीवन का चित्रण मनोहरी रुप मे किया है। केवल नारी जीवन का चित्रण ही नहीं बल्कि शिवानी के नारी पात्र अपने अधिकारों प्राप्त करने के लिए संघर्ष कर रही है। रुढी– परंपराओं का त्याग कर क्रांति की मशाल लेकर खडी है।

संदर्भ संकेत :

1. डॉ.सुर्यनारायण रणसुभे, आधुनिक हिन्दी साहित्य का इतिहास, पृ.266।
2. डॉ.मैत्री सिंह, शिवानी और स्त्री का सामाजिक संघर्ष, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, संस्करण 2014, पृ.131।
3. समकालीन कथा साहित्य मे नारी चित्रण, इंटरनेशल जर्नल ऑप्लाइड रिसर्च 2017।
4. डॉ.विजय बहादुर सिंह, मैत्रेयी पुष्पा स्त्री होने की कथा, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली, संस्करण–2011,पृ.7।
5. डॉ.नीतू शर्मा, शिवानी के साहित्य में सौंदर्य विधान, भारत बुक सेंटर, लखनऊ, संस्करण--2011, पृ.सं.134।
6. शिवानी, लाल हवेली, कहानी संग्रह, विश्वविद्यालय, प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण 1996 पृ.स 25।
7. संपादक सत्यवृत, समकालीन साहित्य समाचार(पत्रिका) अक्तूबर 2012।

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri, Dist. Nanded. [M.]

2.2.1
11

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

2nd March 2019 Special Issue- 147 (I)

Agriculture & Water Management in Historical Period in India

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Kshirsagar O.M.
Principal
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) - 413517

Co- Editor of This Issue
Dr. Shinde A.N.
HOD, Dept. of History,
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) – 413517

Assist.Prof. Patil J.J.
Dept. of History,
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur-(M.S) – 413517

RESEARCH JOURNEY

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 147 (I) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Agriculture & Water Management in Historical Period in India

39. "स्वातंत्र्योत्तरकालीन : पाण्याचा ज्वलंत प्रश्न आणि उपाय" 106
प्रा.डॉ.भालेराव युलिसिस एकनाथ

40. जल व्यवस्थापनातील लोक सहभाग आणि परंपरा : एक अभ्यास 108
प्रा. डॉ. जि. व्ही. गट्टी

41. जल साक्षरता काळाची गरज 110
प्रा. डॉ.दत्ता दिगंबर कोल्हेकर

42. श्रीरामपुर तालुक्यातील ब्रिटीश कालीन जलव्यवस्थापन विषयक दृष्टीकोन :लाख बंधाऱ्याचा अभ्यास 112
प्रा.डॉ.एस.व्ही. निळे

43. पाण्याचा योग्य वापर ही काळाची गरज : एक अभ्यास 115
प्रा.डॉ.नंदा कंधारे

44. "जलसाक्षरता काळाची गरज " 117
प्रा.कदम माणिक मारोतराव

45. 'छत्रपती शिवाजी महाराजांचे शेतीविषयक धोरण' 119
डॉ. किशन केंद्रे

46. पेशवे पहिले बाजीराव यांचे शेती व जलसिंचन विषयक धोरण 121
प्रा.डॉ.सावंत के.डी.

47. "शिवकालीन कृषि व पाणीपुरवठा" 123
डॉ. विलास जाधव, डॉ. यास्मिन शेख

48. "शिवकालीन जल व्यवस्थापन : एक अध्ययन" 125
प्रा.गंगणे अमोल उत्तमराव

49. शिवाजी महाराज यांच्या काळातील कृषीसुधारणा 127
सहा. प्रा. दिपक हरी लहासे

विजयनगर कालीन जल व्यवस्थापन : एक अभ्यास 129
प्रा. डॉ. एन.डी.नाईक

51. 'भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत कृषी व जलविषयक समस्या व उपाययोजना' 131
प्रा.अल्का रानबा जामकर

52. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील जलसिंचन– विशेष संदर्भ - लातुर जिल्हा 134
प्रा. डॉ. तवरे विलस मधुकर

53. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे जलव्यवस्थापन विषयक धोरण 136
प्रा.डॉ.सावंत एस.डी.

54. मराठवाडयातील किल्ल्यातील जलव्यवस्थपनाचा भौगोलिक अभ्यास 138
डॉ.जयदिप रामकृष्ण सोंळुके

55. भारतीय जल व्यवस्थापनाचा इतिहास 141
प्रा.डॉ.दत्ता यु. जाधव

56. सिंधूपूर्व कालीन कृषी व जलव्यवस्थापन 144
डॉ.चंदन एम.बावलगावे

57. मध्ययुगीन काळातील कृषी व जलव्यवस्थापन 146
प्रा.ए.जी.अंभोरे

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist Nanded
UMRI Pin-431807 Maharashtra

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
ISSN-2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 147 (I)
Agriculture & Water Management in Historical Period in India
March 2019
UGC Approved No. 40705

जल साक्षरता काळाची गरज

प्रा. डॉ.दत्ता दिगंबर कोल्हेकर
इतिहास विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी , ता. उमरी जि. नांदेड

प्रस्तावना :

जग खुप संदर आहे अशा प्रकारची दृष्टी अनेक प्रकारच्या साहित्यात प्रतिबिंबित झाल्याचे दिसते अनेक तत्वेत्याने सृष्टीची उदयापासूनचे गोडवे गायलेले दिसतात. सुंदर दिसणारे हे जग आता अनेक समस्यांच्या खोल गर्तेत बुडतांना दिसत आहे. विकासाच्या नावाखाली मानवाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अव्याहतपणे वापर करून ढाचाच बदलवलेला आहे. या साधन संपतीच्या वापराबरोबरच तीचे सवर्धन करने ही गरजेचे होते. हा प्रश्न भारतापूरता मर्यादित न रहाता तो जागतिक स्तरावरचा निर्माण झालेला आहे. मानवाने आपल्या अनंत गरजांना थोडा लगाम घालून निसर्गाच्या होणाऱ्या हाणीकडे लक्ष दिले पाहिजे. अनेक समस्यांपैकी सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे पाण्याची समस्या आहे. हा जागतिक प्रश्न निर्माण झालेला आहे. जागतिक पर्यावरण धोक्यात आलेले आहे. कांही विद्वान भाकित करता आहेत की, तिसरे जागतिक युध्द लढले गेले तर ते केवळ पाण्यासाठी लढले जाईल आणि ते दगडगोठ्यांनी काठ्या - लाठ्यांनी लढले जाईल. यावरूनच आपणाला पाण्याचे महत्व समजते.

उद्देश :

१) पाणी हेच जीवन सर्वांना पुन्हा एकदा समजावून सांगने.
२) पाणी समस्या हा जागतिक प्रश्न बनलेला आहे.
३) जल संवर्धन हा संदेश लोकांपर्यंत पोहचवणे गरजेचे आहे.
४) पाण्याच्या वापर योग्य प्रमाणात व्हावा.
५) पाणी अडवा पाणी जिरवा हे तंत्र सामान्य लोकांपर्यंत पोहचणे गरजेचे आहे.
६) सहजपणे भुपृष्ठवर उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याची टक्केवारी सांगणे

संशोधनाचा हेतू :

पाणी हे जीवन आहे पृथ्वीतलावरील प्रत्येक जीवांना पाण्याविना आपले जीवन जगने अशक्य आहे म्हणून अशा ह्या अत्यंत महत्वपूर्ण घटकांकडे अपार दुर्लक्ष होत आहे. म्हणून ह्या सुंदर सृष्टीला सुरक्षित ठेवावयाचे असेल तर पाण्याची बचत झाली पाहीजे त्याविषयी लोकांना जागृत केले पाहीजे हा त्यामागचा हेतू आहे.

मानवाच्या प्राथमिक गरजेमध्ये पाण्याचा समावेश होतो. पाण्यासंबंधी शास्त्रीज्ञ विवेचन करण्यात खऱ्या अर्थाने आठराव्या शतकात संशोधन झाले. फ्रेंच शास्त्रज्ञ पेरी यांना या शास्त्राचे आद्य प्रर्वतक म्हणतात.[१] पेरीने सर्वात प्रथम पाऊस पाण्याचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास केला तर ब्रिटीश शास्त्रज्ञ हॅले यांनी निसर्गाच्या जल चक्राचे मुद्देसूद विवेचन केले.[२]

पृथ्वीतलावरील उपलब्ध असणारे जलस्त्रोत :

पृथ्वीतलावरील पाणी हे समुद्र, तलाव, सरोवरे, भुपृष्ठ, भुगर्भ, बर्फ इत्यादी स्वरूपात आहे. ते शेकडा प्रमाणात आणाला पुढील प्रमाणे [illegible]ता येईल. ७२.२ टक्के पाणी समुद्रात असून ते खारट आहे. २ टक्के पाणी बर्फाच्या रूपात आहे तर गोडेपाणी ०.७ टक्के ते ०.८ टक्के गोडे पाणी आहे. प्रचंड प्रमाणात वाढणारी जगाची लोकसंख्या आणि पाण्याची उपलब्धता पाहिल्यास प्रचंड मोठी तफावत आपणाला जाणवते. तरी ही माणूस पाणी प्रश्नावर निद्रिस्तच आहे. तुटपुंज्या उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याचा वापर अव्याहतपणे करतांना आपणाला दिसतो आहे. या गंभीर प्रश्नाकडे मानवाने डोळेझाक केली तर भविष्य अंधकारमय आहे. हे चित्र आपणाला पुढील कांही वर्षामध्ये स्पष्टपणे दिसेल यात शंकाच नाही. पृथ्वीचे वाढणारे तापमान आणि संपत चाललेले नैसर्गिक स्त्रोत याचा विचार माणूस कधी करणार आहे. स्वतःच्या सुख आणि सोयीसायी वापरली जाणारी नैसर्गिक साधन संपत्ती त्यामध्ये पाण्याची उपलब्धता पाहणे अत्यंत गरजेचे आहे. माणसाला पाण्यासाठी साक्षर करण्याची आज तीव्रतेची गरज भासत आहे.

भारतीय जलसंपदा :

भारताचे सरासरी पर्जन्यमान ११०० मी.मी. आहे भारताची भुपृष्ठीय जलसंपदा १८६९ घन कि.मी. इतकी आहे.[३] ११२३ कि.मी. एवढाच पाणीसाठा वापरण्याजोगा आहे. त्यामध्ये ६९० कि.मी भुपृष्ठीय ९४३३ कि.मी. भुगर्भीय आहे. भारतात जवळपास २० नद्यांना खोरी आहेत देशातील सात मोठ्या नद्यांना त्यांच्या उपनद्यांचे पाणी मिळते. परंतु पडणाऱ्या पावसाच्या कमी अधिक प्रमाणामुळे नद्यांच्या पाणी पातळीत तफावत दिसते. पश्चिम राजस्थानमध्ये १०० मी.मी. पाऊस पडतो. तर चेरापुंजी मेघालय येथे ११०० मीमी. एवढा पाऊस पडतो वाहून जाणाऱ्या पाण्याची साठवण क्षमता अलिकडच्या काळात वाढलेली आहे. कृष्णेचे पाणी १९५०-६० या काळात ५७-२२ घन मी.मी. एवढे पाणी समुद्राला जाऊन मिळत होते. ते १९९५-२००५ या कालावधीत केवळ २४.९४ घन कि.मी. इतके पाणी समुद्राला वाहत जाते.[४] सद्यस्थितीत आपण भारतीय जलस्त्रोतांचा विचार केल्यास असे दिसते की, पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण अत्यंत कमी झालेले आहे. त्यामुळे सहाजिकच नद्यांचे नैसर्गिक प्रवाह ७५ टक्के कमी झाले आहेत. कांही नदी पात्र बाराही महीने कोरडेच असतांत. त्यामुळे फार मोठ्या दुष्काळालाही तोंड द्यावे लागते. भारतातील स्थिर भूजल हे १०८१२ घन कि.मी. एवढे आहे तर चल भूजल ४३३ घन कि.मी. आहे स्थिर जलसाठा अधिक असला तरीही आपणाला आणिबाणीच्या काळात वापरता येतो. दिवसेन दिवस भिषण बनत चाललेल्या पाण्याच्या प्रश्नाकडे लक्ष केंद्रीत करणे गरजेचे आहे.

पाणी उपसा व वापर :

देशामध्ये दरवर्षी २३१ घन कि.मी. पाण्याचा उपसा भुगर्भातून होतो. जमिनीत उपलब्ध असणाऱ्या पाण्यातून जवळपास ६० टक्के पाणी दरवर्षी वेगवेगळ्या मार्गाने उपसले जाते. उपसलेल्या पाण्यापैकी ९२ टक्के पाणी शेतीसाठी वापरले जाते. परंतु उद्योग व इतर क्षेत्रामध्ये वापर

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 147 (I)
Agriculture & Water Management in Historical Period in India
March 2019
ISSN- 2348-7143
UGC Approved No. 40705

Late. Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded. UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

केला जाणारे पाणी मात्र पृथ्वीतलावरील जीवसृष्टीला धोकादायक आहे. त्याचे शुध्दीकरण करून पुर्ण वापर करने आवश्यक असते. परंतु बऱ्हडे उद्योग धंद्येवाले व कारखानदार दुर्लक्ष करून रसायनयुक्त पाणी नदी नाल्यात सोडून देतात व ते पाणी प्रदूषित करतात याचा मोठा धोका प्राणिमात्राला होतांना दिसतो.

जलसंवर्धन काळाजी गरज :

या भुतलावरील प्रत्येक घटकास लागणारी सर्वात महत्वाची गरज कोणती असेल तर ती म्हणजे पाणी आहे. पाण्याशिवाय कोणीही जगू शकत नाही. दोन दिवस उपासीपोटी एखादा जीव जगू शकतो परंतु पाण्याविना तो एकही दिवस जगू शकत नाही. दिवसेन दिवस जगाची वाढणारी जनसंख्या आणि पारंपारिक जल स्त्रोताकडे मानवाने केलेले दुर्लक्ष आणि सतत अविचाराने होत असणारा जलउपसा यामुळे भविष्यकाळात आपणाला खूप मोठ्या पाणी समस्यांना समोरे जावे लागेल. म्हणून योग्य वेळीच जलसंवर्धन करणे काळाची गरज आहे. नैसर्गिक साधन संपत्ती निर्मितीसाठी लाखो वर्षे लागली आणि माणूस कांही वर्षामध्ये ही सर्व संपत्ती संपवण्याच्या मार्गावर आहे. मानवाचा भविष्यकाळ अंधकारमय आहे. हे भाकित नसून सत्य आहे. त्यापैकी पाणी हा एक नैसर्गिक स्त्रोत जतन करून ठेवणे व त्याचे संवर्धन करणे गरजेचे आहे. **जल है तो कल है** या उक्तीचे प्रत्येक मानवाला भान असणे गरजेचे आहे. म्हणून अजूनही वेळ गेलेली नाही पाणी आडवा पाणी जिरवा हा सरळ सोपा मंत्र मानवाने वापरला तरी खुप झाले. परंतु आज हे काम करायचे कुणी असा प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

जलसंवर्धन या कारणासाठी आपणाला आपल्या घरापासून सुरुवात करावी लागेल. प्रत्येक माणसालाा दिवसभरात ४० लिटर पाणी लागते परंतु त्याही पेक्षा अधिक प्रमाणात लोक पाण्याचा वापर करतात म्हणून येथेच आपण वापरले जाणारे पाणी थांबवले पाहिजे व घरामध्ये अनावश्यक नळ बंद करून पाण्यावर चालणारी उपकरणे बंद करा. दैनदिन वापरात येणाऱ्या पाण्यावर कांही प्रमाणात कपात करायला शिका, उद्योग धंदे आणि वस्तू निर्माण उद्योगामधील यंत्र सामुग्रीत जलाचे पुनर्चक्र असावे. त्यामुळे पाण्याचा चांगला उपयोग होईल. त्याच बरोबर शेतीमध्ये पाण्याच्या होणारा वापर हा योग्य प्रमाणात असावा. कालवे व बंधाऱ्यातून तलावातून होणारी गळती थांबवली पाहिजे. शेतीसाठी पाणी देण्याच्या पध्दतीत बदल करून आधुनिक तंत्र स्विकारले पाहिजे त्यामुळे २० ते ३० टक्के पाण्याची बचत होत असते. प्रत्येक नागरिकांने पाण्याच्या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहिले पाहीजे. पावसाचे पाणी भुपृष्ठावरून वाहून जाते ते आडवले पाहिजे व जमिनीत मुरवले पाहिजे त्यामुळे जमिनीतील पाणी पातळीत वाढ होईल वेळोवेळी शासनकर्ते जलसंवर्धनाच्या ज्या योजना येतात त्या राबविण्यास आपण हिरीरीने सहभागी झाले पाहिजे. सहकार्याची भूमिका वृध्दीगत केली पाहीजे. समोच्च रेषेनुसार शेती करावी, माळ रानात चर खोदून पाणी जिरवाने पायऱ्या पायऱ्याची शेती करावे. शेताच्या उतरानुसार बांध घालण्यात थावे, दोन डोंगराच्या पायथ्याशी पाणी आडवून तेथे तळे करावे. लोकसहभागातून प्रत्येक गावात एखादी तरी तलाव उभारावा व आपल्या गावाच्या पाण्याची व्यवस्था आपणच केली तर आपणाला दुसऱ्यावर अवलंबून राहवे लागणार नाही. प्रत्येक भारतीय नागरिकाने आपले राष्ट्रीय कर्तव्य समजून या कार्यास हातभार लावण्यास पाणी प्रश्नांची समस्या दूर होईल. शेतकऱ्यांनी भुजल पुनर्भरणावर अधिक लक्ष द्यावे. प्रर्जन्य जल संवर्धन व शैल भितीद्वारा भुजलवृध्दी - शैल भितीच्या गुणधर्माचा उपयोग करून पावसाचे पाणी अडवून भूजलवृध्दीकरणे शक्य आहे. या शिवाय नद्याजोड प्रकल्पामुळे फार मोठे परिवर्तन होणार आहे. उत्तरभागातील नद्या ह्या उन्हाळ्यात वाहतात आणि नेमका दक्षिण भारतात दुष्काळ याच काळात पडतो. जर ह्या नद्यांचे प्रवाह बदलले तर फार मोठे परिवर्तन होईल. आणि पाण्याचा प्रश्न मिटेल असे मला वाटते. खर्च मोठा असला तरी या प्रश्नाकडे आता सरकारनेही आपले लक्ष केंद्रीत केलेले आहे. हे लक्षात घेण्यासारखी बाब आहे. झपाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात मात्र पावसाचे पाणी हळू हळू कमी होत आहे. ह्याचे सरासरी पेक्षा प्रमाण कमी होत आहे. म्हणून जगाचे लक्ष आता समुद्राच्या पाण्याकडे वळलेले आहे. समुद्राच्या पाण्याचे रुपांतर पिण्याच्या पाण्यात रुपांतर करण्यासाठी प्रयत्नशिल बाबी आहेत. परंतु ही बाब नेहमी पेक्षा चौपट आहे. जापान सारख्या राष्ट्राला समुद्राच्या पाण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही.[५] म्हणून जगाला आता पाण्यासाठीचे नवेनवे स्त्रोत शोधावे लागणार आहेत. जसे की आर्द्रता असणारी हवा मशिनबंद करून पाणी मिळवणे व नॅनोखुबच्या[६] माध्यमातून मानवाने केलेली प्रचंड प्रगती ही मानवाला हाणीकारकच दिसत आहे. मानवाला सर्वात स्वस्त व परवडणारी नैसर्गिक साधन संपत्ती केवळ समुद्राचे पाणी आणि सौरऊर्जा हेच आहे. आणि त्यावर आता नव्याने वेगवेगळे संशोधन होणे गरजेचे आहे. आणि मानवाला त्या दृष्टीने नवे पाऊले टाकावे लागतील. अनेक शास्त्रज्ञाच्या मते २०५० नंतर वेगवेगळ्या झळा बसायला सुरुवात होईल आणि पुढे कोणता प्रसंग ओढावेल हे सांगता येणार नाही.

निष्कर्ष :

पाणी हे जीवन डोळ्यासमोर ठेवून मानवाने जगण्यासाठीच्या संघर्षात जलसंवर्धनासाठी प्रयत्नशिल असणे तेवढेच गरजेचे आहे. मानवाने आपले व या सुंदर सृष्टीचे जीवन शाबुत ठेवण्यासाठी गांभीर्याने पाणी प्रश्नाकडे पाहिले पाहीजे. वृक्ष संवर्धन व पाण्याची बचत करून आपला भविष्यकाळ शाबूत ठेवला पाहिजे पाण्याच्या होणाऱ्या नासांडीला आळा घातला पाहीजे. कृषीक्षेत्र व उद्योग क्षेत्रात नवीन पध्दतींचा वापर करून पाण्याची बचत केली पाहिजे. पाणी बचतीचा कानमंत्र प्रत्येक नागरिकांना दिला पाहीजे आणि तो मंत्र प्रत्येक नागरिकांने जपून आमलात आणला तर पाण्याचा प्रश्नच शिल्लक राहणार नाही असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूचि

१) ए.बी. सवदी, पी. एस. कोळेकर - २०१३, पर्यावरण शास्त्र, निराली प्रकाशन पुणे - पृ. १५
२) कित्ता
३) डॉ. एस.व्ही. ढमढेरे - २०१६, भारतीय जलसंपदा, डायमंड पब्लिकेशन पुणे - पृ.४
४) कित्ता - पृ. ५
५) कित्ता - पृ. २४०
६) कित्ता - पृ. २४८
७) डॉ. कुलकर्णी, प्रा. दिक्षीत .... - २०१४, पर्यावरणशास्त्र, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
८) पधर दि.गो, पाणी - २१ व्या शतकातील संघर्षाची ठिणगी - नीलकंठ प्रकाशन पुणे.

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]